

վառներին, ինչպիսիք բուսաբանութիւնն ու կենդանաբանութիւնն են:

Դստեր մահից հետո, անխնամ մնացած Հայկունին, վշտից և նյութական կարիքից հարկադրված, դիմում է կաթողիկոսին, որպեսզի մի առժամանակ վանքի հացատան մեջ պատուարվի: «Սակայն վանքն պետք եղած խնամքը չեմ ստացած,—գրում է գառ-

նացած ժերունին,—բացի ուտելիք ավուր կերակուրեն: Ձմռան ցրտն պատուարվելու որևէ միջոց չունենալով սարսափելի տանջանքների մատնված եմ»⁷⁷:

Կյանքի այդպիսի ծանր պայմաններում 1908 թվականին Սարգիս Հայկունին վախճանվում է՝ իրեն ընդմիջտ անմահացնելով իր հավաքած ժողովրդական նյութերով:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս. Հայկունին իր ողջ իմաստալից կյանքի ընթացքում, աստանդական հայի ցուպը ձեռքին, մեծ մասամբ ոտքով՝ լինի այդ ձմռան բուքին, թե ամառվա կիզիչ արևին, այցելել է բազմաթիվ բնակավայրեր: Ամենուրեք ուսումնասիրել է բնակչության նիստ ու կացը, ազգագրագետի բացառիկ զգացողությամբ ընկալել տվյալ տեղավայրին հատուկն ու բնորոշը և, որպես ականատես-վկայագիր, մանրամասն գրի է առել իր տեսածն ու լսածը՝ սկսած իր ծննդավայր Տրապիզոնից մինչև իր վերջին ուղևորութիւնը դեպի Թալին ու Ղոմզու:

Ճանապարհորդութիւնների այս ամբողջ շղթան դարձել է Ս. Հայկունու տեղագրական-ազգագրական գրվածքների քարտեզագրական այն հենքը, որի հիման վրա նա վերարտադրել է հայ և այլազգի բնակչության աշխարհագրական միջավայրը, քաղաքական, տնտեսական ու հոգևոր գոյավիճակը:

Ս. Հայկունու արխիվում պահպանվում են իր ծննդավայր Տրապիզոնի մասին գրած հավանաբար ծավալուն ուսումնասիրության միայն պատուկները, որոնք հիմնականում վերաբերում են տեղի ճարտարապետական կոթողների արտաքին և ներքին նկարագրությանը: Եթե 1892 թ. «Արարատ» ամսագրում լույս ընծայված «Տրապիզոնի Զեֆանոս, Կոմմիլա հայ գյուղորենից սովորութիւններն ու բարբառը» գրվածքով Ս. Հայկունին հակիրճ պատկերացում է տալիս իր ծննդավայրում օրենքի ու ժ ստացած ժողովրդական մի շարք սովորութիւնների, տոների ու բնակիչների լեզվա-բարբառային առանձնահատկութիւնների մասին, ապա 1905 թ. այդ նույն ամսագրի համարներում լույս տեսած «Տրապիզոնի հայ գյուղացու կյանքը» ծավալուն ուսումնասիրության մեջ նա շունչ է

տալիս ժողովրդական կենցաղի հետ կապված ամենաբազմազան մանրամասներին: Աշխարհագրական ու վիճակագրական մի շարք տվյալներ հազորդելուց հետո, Ս. Հայկունին նշում է, թե այդ գրվածքում առանձնապես ինչի վրա է կենտրոնացրել իր ուշադրութիւնը: «Մենք այժմ պիտի ներկայացնենք,—գրում է նա,—Համշենի և Սև գետի կոտորածն խույս տվող այն տոկուն, աշխատասեր ու շարքաշ հայերու կյանքը, որոց մեջ ծնած, մեծացած և որոց աշխատանքին ևս մասնակցած եմ, պիտի ներկայացնեմ նոցա աշխատության եղանակները մանրամասն, թե յուրաքանչյուր տուն, ինչպես անտառի մի խորշը, առանձին վայր, տուն, մառան, մարագ, գոմ, կորոբ, տուռան կշինե, տանը շուրջը ինչպես ընտանի ծառեր, կաղնուտ, բանջարանոցի համար ածու, հացի համար լազուտի արա կպատրաստե, ինչպես զանազան բույսեր կսերմանե, ինչ եղանակով կմշակե, կաղնուտը, լազուտը, լուբիան, դդումը և այլն»⁷⁸:

Սակայն Տրապիզոնի և նրա շրջակա գյուղերի մասին ավելի մանրամասն ու բազմակողմանի պատկերացում է տալիս 1905 թվականին Վաղարշապատում լույս ընծայված «Հոսեփիցի ազգատոհմ և տարօրինակ ավազակ Աբրիեոմ Տրապիզոնի հայ գյուղերու մեջ 1795—1840 թթ.» գրքուկը: Հետաքրքրաշարժ վերնագիր կրող այս գրվածքն իրենից ներկայացնում է ականատեսի հիշողութիւններ ու տպավորութիւններ, որոնք նա քաղել է 1858—59 թթ. Տրապիզոնի գյուղերում կատարած ճանապարհորդության ընթացքում և իր գեղարվեստագետի գրչով ստեղծել՝ ինքնատիպ ու անմոռաց մի վիպակ:

Այդտեղ Ս. Հայկունին առանձին համս-

⁷⁷ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

⁷⁸ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1901, էջ 737—738:

կրանքով է նկարագրում Մալա գյուղը: Մալայի հայերը վաղուց բնակություն էին հաստատել անառիկ լեռների ու անմերձենալի անտառների խորքերում: Ի վերջո թուրք կառավարությունն իմանալով նրանց գոյության մասին, մի խումբ ենիչերիներ է ուղարկում՝ տերունական հարկը գանձելու: Հուսեփը, լինելով մեծ գերդաստանի նահապետ, հրաժարվում է և դիմադրում: Մոլեռա՛դ մահմեդականները, ենիչերիների հետ միասին, կոտորում են նրա տոհմը: Ավերում են ամեն ինչ: Ահա այդ գերդաստանից մազապուրծ փախած և բռնի հավատափոխ դարձած սերունդների մի շառավիղն էր Վաղարշապատում:

Ժողովրդի մեջ տարածված ավանդության համաձայն Սարգիս Հայկունին նկարագրում է նրա կիկլոպյան արտաքինը: Ըստ այդ պատումների նա իր գերմարդկային ուժի և անխոցելիության համար ձախ ձեռքին կրում էր նախնիներից ժառանգած բազմանդը: Սակայն Արրիեմի կերպարը հայ բանագիտության մեջ ցարդ ճիշտ չի մեկնաբանվել. արտահայտվել է այն թյուր կարծիքը, թե նա լավ տեսակ նոր Անդեղ Տորք է, բայց ոչ հայրենասիրական ոգով, այլ՝ մի bête humaine (սարդակերպ գազան)²: Այնինչ Արրիեմը ժողովրդական մի հերոս է, որի խորապես մարդկային էությունը նրա համագյուղացի հուսեփիներին անգամ անհասկանալի է եղել: Այդ է պատճառը, որ նրան անվանել են Վաղարշ, Վեհաշ, կամ Վաղարշ: Նրանից վախենալով՝ նույնիսկ անմարդկային ու սատանայական հատկություններ են վերագրել նրան:

Համամարդկային գաղափարներ կրող դրական հերոսի այդօրինակ ընկալումը բացառիկ երևույթ չէ ժողովրդական մտայնության համար. հիշենք ազատության ու արդարության համար մարտնչող վիպական Արտավազդին, Սասունցի Դավթին ու Փոքր Մհերին, որոնց ևս վերագրվել են շար, դիվային հատկություններ:

Արրիեմի կերպարը ևս իր վիպական մշակումն է ապրել, բայց չի կորցրել իրական, պատմական անձի հավաստիությունը: Որպես ժողովրդական հերոս նա պայքար է մղում թուրք կառավարության ջոկատների ու

ենիչերիների դեմ՝ պարտության մատնելով նրանց:

Բնորոշ է այն, որ օտար շահագործողների նկատմամբ Արրիեմի ատելությունը զուգակցվել է իր և իր գերդաստանի պատիվը բարձր պահելու անդիմադրելի ձգտումին:

Ինչպես տեսնում ենք, այդ ստարոբինակ ավազակ՝ Արրիեմը արդարամիտ է ու անաշու, նրա բոլոր արարքները բխում են ժողովրդասիրությունից և արտահայտում բողոք օտար հարստահարիչների դեմ: Սուլթանական կառավարությունը հետապնդում է Արրիեմին և դարանակալելով՝ նենգորեն սպանում:

Ս. Հայկունու շարադրանքը խորապես համակում է ընթերցողին և համոզում. Արրիեմը չգնահատված ու չարժեքավորված ժողովրդական հերոս է: Հեղինակն ըմբռնելով այդ կերպարի հերոսական ոգին, իր գրվածքն ավարտել է հետևյալ խոսքերով. «Եստ շատեր անեծք կկարդան նորա հիշատակին, իսկ այժմ կան հուսեփիք, նորա մեկ-երկու բարեմասնություններով կպարծենան, մանավանդ նորա քաջության համար, ընթերցողն ևս իր դատողությամբ կանե՞ս»:

Ս. Հայկունուն իր այս գրական-գեղարվեստական երկով հաջողվել է ստեղծել ինքնատիպ ու անմոռաց կերպարներ, որոնց դրական կամ բացասական լինելու հանգամանքը պայմանավորված է ժողովրդի և հայրենիքի նկատմամբ ունեցած իրենց վերաբերմունքով:

Գրվածքի գլխավոր հերոսը՝ ստարոբինակ ավազակ՝ Արրիեմը, պատմական անձնավորություն լինելով հանդերձ, իր մեջ խտացրել է բռնի կերպով հավատափոխ դարձած հուսեփիների և ընդհանրապես բազմաշարժար հայ ժողովրդի ընդլզող ու ազատատենչ ոգին:

Այս գրվածքում հանդես եկող սեգետացի Տեր-Կարապետը ևս գեղարվեստական ընդհանրացման արտահայտություն է: Տեր-Կարապետի նախահայրերը հինգ-վեց սերունդ շարունակաբար նույն Տեր-Կարապետ անունով քահանա են ձեռնադրվել, որպեսզի գաղտնի Սև գետ գնան և քրիստոնեական

² Ս. Հայկունի, Հուսեփի ազատահամ և տարօրինակ ավազակ Արրիեմ Տրապիզոնի հայ գյուղերու մեջ 1795—1840, Վաղարշապատ, 1905, էջ 89:

² «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, № 89:

հավատը վառ պահեն բռնի թուրքացած հայերի մեջ:

Սեբեդեցիների և Տեր-Կարապետի ծավալած ժողովրդասեր գործունեության մասին ավելի մանրամասն շարադրված է Նշխարների կորած ու մոռացված հայեր. Տրապիզոնի հայ մահմեդական գյուղերն ու նրանց ավանդությունը՝ գրվածքում⁴:

Համշենի լեռների արևմտյան մասից հասող Սև գետի (Գարա Դերե) ու նրա շրջակա հովտի ամբողջ տարածության վրա բնակվում էին սեբեդեցիները, որոնք 1708—10 թվականներին մոլեհանդ մոլլաների և ենիչերիների կողմից բռնի կերպով թուրքացել են:

Տրապիզոնում ժողովրդական ուսուցչի համբավ ձեռք բերած Ս. Հայկունին 1878 թվականին, որպես դպրոցական քննիչ հրավիրվելով Սև գետ, ականատես է դառնում ձեռք տեղակայացուցիչ սեպուր հայերին⁵, հասնում լինում Վերին անցյալ սրտաճմլիկ անցքերուն⁶: Ս. Հայկունին ընդամենը տասնհինգ օրվա ընթացքում կարողանում է մանրամասն տեղեկություններ քաղել թուրքացած հայերի մասին: Ուսումնասիրության ընդարձակ ասպարեզ բացվեցավ իմ առաջ,—գրում է նա,—այդ ասպարեզը մտնելու համար մեծ ուժ պետք էր, սակայն տասն և հինգ տարիներ է վեր մեր հարգելի տրապիզոնցի հայրենակիցներից անձկանոք կսպասեի, դժբախտաբար մեկն երևան չեկավ այդ ամենակարևոր վայրի վերա գրող, որպեսդի նկարագրեր այդ վայրն ուր գետեղված էին ստվար թվով հայ ժողովուրդ մի, Բագրատունյաց անկումից հետո և հազարավոր հիշատակներ ու ավանդություններ թողած, որ տակավ առ տակավ կորչելու վերա են,—և զայրույթով ավելացնում է,—ափսոս մեր երիտասարդության, որ իրենց և ազգին պատիվ բերող, գործերեն հեռի գտնվելով՝ փափկակյաց կյանք անցնելու համար միայն ծնած են⁷:

Մինչև 1700 թ. շուրջ 1600 սեբեդեցիք խուսափելով արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություն ունենալուց, ինքնամիտք ապ-

րում էին անձնամխելի որջերի մեջ, ի վերջո Կ. Պոլսից առաքված ենիչերիների մոլեհանդ հրոսակախմբերը, օգտվելով Սև գետի բնական-լեռնային հարմարություններից, ռուկանի մեջ ամփոփված ձկներու նման ինչ որ ուզած են այստեղ անել՝ հաջողած են⁸: Առանձնապես ծանր էր Թորոսլի գյուղի բնակիչների վիճակը: Ենիչերիներն այդտեղ սրախողխող էին արել Տեր-Կարապետ քահանային, խուճապի մատնել հայությանը և անցել մոտակա Սյուրմենի գավառը՝ բնակիչներին սպառնալով. «Եթե չընդունիք (հավատափոխությունը—Վ. Ս.), թագավորից մեծ բանակ կգա, զամենք կկոտորե, ձեր որդիքը և աղջկունքը ձեռքից կբաժանեն⁹»: Ս. Հայկունու գրչի տակ շունչ ու կենդանություն են ստանում հայ ժողովրդի անցյալի պատմության այս եղբրական դավաճները, Գեղարվեստագետի հատուկ վարպետությանը հեղինակը նկարագրում է սեբեդեցիների հերոսական դիմադրությունը: Անողորմ թշնամու հասցրած ավեր ու թալանը, կոտորածն ու ջարդերը ստիպողաբար թելադրում են հայերին ընդունել կեղծ հավատափոխությունը. «Ժողովուրդը,—գրում է Ս. Հայկունին,—ամեն օր պարտավորյալ էր մզկիթ գնալ, աղոթել՝ հայտնապես, իսկ տարին մեկ անգամ իր սիրած կրոնի պաշտամունքը կատարել՝ գաղտնի¹⁰: Նա հիշատակում է նաև սեբեդեցիների հետևյալ ավանդությունը, թե Մամետի հրամանով Սև գետը կարմիր է դառնում և, իբր այդ հրաշքը տեսնելով, հայերն ընդունում են հավատափոխությունը: Ս. Հայկունին, որպես իր ժամանակի գիտակից ու հայրենասեր անձնավորություն, հանգամանորեն վերլուծում է այդ ավանդության հասարակական-քաղաքական պայմանները և հետևյալ եզրակացությունն է հանգում. «Այո»,—գրում է նա,—Սև գետը արյուն դարձավ, այդ ևս կվկայեն այսօր այն հայ քրիստոնյա մնացած հայերը. յոթ օր, յոթ գիշեր արյուն կհոսեր, դա ուրիշ բան չէր, այլ եթե իրենց սիրելի ազգակիցներու արյունը, որ կատաղի բարբարոսությունը կհեղուր, որ հոսելով խառնվեցավ Սև գետի ալիքներուն, Սև գետ կիսով չափ սև արյունով թանձրացած՝ մեծ ու

⁴ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 239:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 240:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 242:

փոքր հայոց դիակները, կասեն, ջրի ընթացքը կասեցուցած էին»¹⁰։

Բռնությամբ, հրով ու սրով հավատափոխ է արվել հայ ժողովրդի այդ հատվածը։ Ազդադրադետի վկայությամբ նմանօրինակ դաժան պայմաններ էին ստեղծվել հաև Համլենում, որտեղ հայոց լեզուն թուրք մուլաների կողմից արգելված էր և ձայերեն յոթ րաու մի հայհոյություն նկատելով սահմանված էր տուգանք՝ հինդ ոլխարի քանակով»¹¹։

Ստիպողական հարկադրանքը հայ ժողովրդին աստիճանաբար մոռացության էր ենթարկելու նրա մայրենի լեզուն, հավատքն ու սովորույթները, նրա նահապետական կենցաղի ինքնատիպությունը։

Այստեղից հետևություն, թե որքան անհրաժեշտ էին իր ժամանակին Ս. Հայկունու կողմից դրի առնված այդ բոլոր նյութերը, որոնք այսօր մեղ հստակ պատկերացում են տալիս մեր ժողովրդի տվյալ հատվածի երբեմնի հասարակական-քաղաքական այդ անցքերի մասին։

Ս. Հայկունին մանրամասն քննության է առնում տեղի բազմաթիվ գյուղերի ու գավառների ինչպես աշխարհագրական միջավայրը, նույնպես և հայ բնակչության քաղաքական, տնտեսական ու հոգևոր կյանքի նվաստացուցիչ պայմանները։

Ս. Հայկունու գրվածքների տրապիզոնյան այս շարքը նշանակալից իրադարձություն էր հայ հասարակական մտքի զարգացման ասպարեզում. մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ մինչ այդ հայ բանագիտության մեջ գրեթե ոչ ոք չէր անդրադարձել Տրապիզոնի ու նրա շրջակայքի ուսումնասիրությանը, բացառյալ 1892 թ. եվրոպացի հետախույզ Ալբերտ Դըվելի «Ուղևորություն ի փոքր Ասիա-Տրապիզոնեն ի Կարին» գրվածքը, որը ճանապարհորդական տպավորություններից այն կողմ չէր անցնում¹²։ Այնինչ Ս. Հայկունին, որպես բարեխիղճ տեղագրագետ ու ազգագրագետ, հանգամանորեն ուսումնասիրում է այդ վայրերի աշխարհագրական միջավայրը, բնակչության նիստ ու կացի, սովորույթի հետ կապված մի

շարք ինքնատիպ առանձնահատկությունները, որոնք խաթարվում ու եղծվում էին սովթանական Բուրքիայի արյունոտ քաղաքականության հետևանքով։

Ս. Հայկունու գրական ժառանգության մեջ առանձին տեղ են գրավում Ալաշկերտի (որտեղ նա անց է կացրել իր կյանքի մեծ մասը) վերաբերյալ նյութերը։ Այդ գրվածքներն իրենց բազմազանությամբ ընդգրկում են ոչ միայն տեղի աշխարհագրական միջավայրն ու հասարակական-քաղաքական կյանքի ուսումնասիրությունը, այլև հատուկ ու մանրամասն քննության է առնվում բնակչության սովորույթները, հավատալիքները, նրանց կենցաղն ու առօրյա զբաղումը։ Այդ իմաստով ուշադրության է արժանի «Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ» աշխատությունը (1894 թ.)։

Գիտական ուսումնասիրություն դառնալու հավանությունից զերծ, բայց հետազոտության համար հսկայական նյութ պարունակող այս հատորն, ինչպես հեղինակն է գրում իր ուղերձում, «Ծաղկանց մի կապոց է հավաքված հայրենյաց մի անկյունն, Բագրևանդա լեռներեն ու դաշտերեն, սարերեն ու ձորերեն»¹³։

Ս. Հայկունին, գեղարվեստական գրողի հատուկ վարպետությամբ, ընթերցողին իր հետ վերցնելով, շրջագայում է իր հայրենի երկրում։ Նա մեկ առ մեկ ցույց է տալիս Բագրևանդի հեռաստանները ռաշտ և լեռ մեծ ու փոքր աղբյուրներով զարդարված, ամեն տեղ սփռված հստակ սառն քաղցրահամ ջրեր, գլգլացող աղբյուրների ակեր, կարկաչող առվակներ, պսպղուն փոքրիկ և մեծ լճակներ, և այդպիսի ջրաշատ ու ջրաբաշխ երկիր ռավելորդ է ասել, թե որպիսի տեսակ բանջարեղենոք և երփներանգ ծաղկոք և մարգագետիններով պծնված է»¹⁴։

Աշխարհագրական միջավայրի այս գեղատեսիլ նկարագրի հետ միասին Հայկունին տալիս է նաև ամեն մի լեռան, ամեն մի ժայռի, բերդի ու ճանապարհի, աղբյուրի ու լճակի անվանումները, նրանց հետ կապված հին-հին զրույցները՝ մե'րթ ավանդական, մե'րթ դյուցազնական և մե'րթ էլ ողբերգական։

¹⁰ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 243։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 297։

¹² Տե՛ս «Հանգես ամսօրհայ», Վիեննա, 1892, № 1, էջ 74—75։

¹³ Ս. Հայկունի, Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, Վաղարշապատ, 1894, էջ Ա։

¹⁴ Նույն տեղում։

Ընթերցողը մտովին փոխադրվում է Բագրևանդի հայ գյուղացու տունը և կամ քրդի վրանը, որտեղ ծերունիները պատմում են իրենց երկրի պատմությունը, ուր մենայն մանրամասնությամբ կարելի է աշխատեսն դառնալ տեղի բնակչության նահապետական կենցաղին, նիստ ու կացին ու դարերով սրբագործված սովորություններին։ Սակայն այդ գեղեցիկ բնության նկարագրերին իսկույն հաջորդում է հեղինակի ճակատագրական հարցադրումը։ «Ընթերցող, բայց կարծեսիր, թե ա՛յս է կյանքը»։ Եվ սկսում է նկարագրել այդ սքանչելի բնության գրկում իր տխուր ու ողբերգական կյանքով ապրող հայության վիճակը։

Ս. Հայկունին առանձնապես ընդգծում է Բագրևանդի բնակչության տնտեսական վիճակը։ «Չնայած երկրագործությունը տեղս հաջող է,—գրում է նա,—հողը բերրի, ընդարձակ և մեծ մասամբ դաշտային է, շուրը առատ, բերքն է ցորյան, գարի, կտավատ, կորեկ, բոստան և բանջարեղեն, կանուցանեն մեծ մասամբ գոմեղեն, ոչխար, այծ, եզ, կով, սակայն տրոց (տուրքերի—Վ. Ս.) խիստ ծանրության պատճառով ժողովուրդը յուր արդյունքի մեծ մասն կառավարության տրոց փոխարեն հատուցանելուն՝ միշտ աղքատության ճիրաններուն մատնելված է, շատ անգամ ևս տրոց ծանրության շտկալով, բանտի խստությունից խույս տալով, պանդխտության կղիմե, այս տեսակներու թիվը օր ըստ օրե կաճի, միջին հաշվով Բագրևանդի վիճակեն 8—900 երիտասարդ ոռոսական երկրի այլևայլ կողմերն կգտնվի, այլևայլ պատճառով չեն կարող հայրենիք վերադառնալ»¹⁵։ Այդպիսի գյուղերից նա հեշատակում է Եխնի Թափան, ռուր ժողովուրդն աղքատ է և ծանր հարկի ներքե ճնշված լինելով ստիպված են 50—60-ի չափ երիտասարդներ Բաթում և այլուր գնալ, դժամ շահել...»¹⁶։

Թուրքական կառավարությունն, իր հայաջինջ քաղաքականությունն իրականացնելու համար, քուրդ մեծամեծներին հրահրում էր հայերի դեմ՝ ազգամիջյան խռովություններ սերմանելով երկու ժողովուրդների միջև։ Ս. Հայկունին, բարձր կանգնած լինելով ազգային նեղմտությունից, որպես իր ժամա-

նակի առաջավոր մտածող-ազգագրագետ, մեկ առ մեկ թվարկում է քրդական գյուղերն ու ավանները¹⁷, մանրամասն նկարագրում իրենց արդար վաստակով ապրող քուրդ և եզդի աշխատավոր գյուղացիների կենցաղն ու առօրյան¹⁸, միաժամանակ գրի առնելով քրդական անունները, որոնք ըստ նրա զգրեթե համանման են հայկական անվանց»¹⁹։

Գնահատելով քուրդ ժողովրդի ստեղծագործական կարողությունները, նա դրի է առնում նրանց բազմաթիվ երգերն ու առածները, Հայկունին բերում է մի շարք փաստեր հայ և քուրդ ժողովուրդների բարի-դրացիական հարաբերություններից։ Այդ առումով ուշագրավ է Շեռյանա իշխանությունը վարող մամլոտանցի քուրդ էմիր բեկը։ «Սա արդարությունը պաշտպանող մի ահձնավորություն լինելով,—գրում է Ս. Հայկունին,—հայ և քուրդ ժողովրդյան առջև մի պաշտելի անձնավորություն դարձավ, ոչով Համիտ բեկի (Ալաշկերտի իշխանությունը վարողի—Վ. Ս.) նախանձն գրգռեց յուրյան դեմ»²⁰։ Հեղինակը, որպեսզի գաղափար տա այդ դեպքերի ու դեմքերի մասին, նկարագրում է, թե ինչպես Համիտ բեկը հարձակվում է էմիրի վրա, որպեսզի գերեզմանի նրա սահմաններում ապրող հայերին։ Հայերի ճակատագրով մտահոգված էմիրը մեկ գիշերվա մեջ հավաքում է նրանց, զորք կազմում և դիմագրում թշնամուն։ Ողջ մնացած հայերին նա փոխադրում է Մանազկերտի Հասան Փաշա գյուղը, որպեսզի գտնեն նրանք զերծ մնան վերահաս կոտորածից։ Անշուշտ, պատմական ճշմարտությունը պահանջում է նշել նաև, որ, վերջին հաշվով, էմիր բեկին մահոգել է իր սահմանների ու բնակչության քանակի ապահովությունը։ Բայց և այնպես փաստը մնում է նշանակալից, որպես հայ և քուրդ ժողովուրդների եղբայրության և միասնաբար ընդհանուր թշնամու՝ սուլթանական կառավարության քաղաքականության դեմ պայքարելու ցայտուն մի արտահայտություն, որը գեղարվեստական նկարագրությամբ պատկերել է Ա. Հայկունին։ Սակայն հայ ժողովրդի ճա-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 125—128։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 116—119, 205—208, 310—317։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 348։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 172։

¹⁵ Ս. Հայկունի, Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, էջ 52։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 235—236։

կատարող մտահոգված ազգագրագետն անտարբերությամբ չէր կարող անցնել սուլթանական կառավարության ձեռքին գործիք դարձած, քուրդ բեկերի ու շեյխերի անմարդկային զազանությունների կողքից: Նա սրտի խորունկ կսկիծով է նկարագրել հայկական բնակավայրերի ավերն ու թալանը, հայ գյուղացիների հարստահարությունն ու կոտորածը և ի վերջո նրանց հուսահատ արտագաղթը դեպի ուսական սահմանները:

Շատ ու շատ գյուղերի նման Ղարաքիլիսիի գավառում գտնված Զիրոն գյուղը ևս անցյալում հայաբնակ է եղել և ունեցել է 40—50 տուն հայ բնակիչ, սակայն «այս ժողովուրդը միշտ քրդաց հարվածներու տակ ճնշված լինելով անտրտունը կտանեին ամեն հարստահարություն»²¹:

Շատ ու շատերի պես քուրդ հափշտակիչների կողմից ավերվել ու թալանվել են նաև Փիրոնի ու Զոլոնի հացաշատ օջախները: Հեղինակը մխիթարական ոչ մի խոսք չգտնելով իր ակնարկն ավարտում է հետևյալ տողերով. «Քրդեր միշտ կողոպտած են այս դուռը, գյուղացիք տակավ սու տակավ ցրված, մնացած քանի տան հայերու դրությունը խիստ ցավալի է»²²:

Ցավալի էր ոչ միայն այդ, այլև շատ հայաբնակ գյուղերի վիճակը, որոնցից էր Անտապի Դութաղ (երկու թաղ) գյուղը. «Այստեղ Ահմետ աղան յուր խմբին գլուխն անցած, որպես անգղներու երամ, կիջևանն պատրաստ դիակներու վերան: Նա արդեն իրեն բան գործ արած էր մտածել, թե որտեղ կարող է ընչաքաղցությունը հագեցնել»²³: Նա իր խմբով իջևանում է Ալաշկերտի Մարառ գյուղի բնակիչ խալոյի տունը, ուտում, ոչնչացնում է նրա ունեցած հազար գլուխ ոչխարը և մորթիները բաժանում է համագյուղացիներին՝ անխղճորեն նրանցից պահանջելով մի հսկա գումար «փոստ փարախ» (մորթու գին—Վ. Ս.). «Գոհ չե՞ք,—ասում է նա լկտիորեն,—փոստ կտամ՝ դրամ կպահանջեմ, եթե ձգիք քիրասին» (ատամի վարձ—Վ. Ս.) ևս պահանջելու լինիմ, ի՞նչ պիտի անեք»²⁴:

Շատերը շտկալով այդ ծանր տուրքին, թողնում են իրենց տունն ու տեղը և փախչում, ոմանք տուրքի փոխարեն իրենց լավ անասուններն են տալիս, իսկ Ահմետ աղան իր անասելի հարստահարությունները շարունակում է նաև Շահնազար, խաստուր, Զեական գյուղերի բնակիչների նկատմամբ: Սակայն Դութաղում ևս ուժեղ դիմադրության է հանդիպում: Լուր է ուղարկում Դութաղ գյուղի հայերին, որպեսզի պատրաստվեն հյուրընկալության: Արդեն տեղյակ նրա ավարառություններին, դութաղցիները որոշում են ընդդիմանալ: Նրանք իրենց սակավթիվ հրացաններով հերոսաբար կռվում են, բայց, թշնամու ստացած նոր ուժերին չդիմանալով՝ ընկճվում: Սկսվում է գյուղի հայերի կոտորածը:

Ս. Հայկունին մեկ առ մեկ նկարագրում է այդ եղերական դեպքերն ու հերոսական դեմքերը, որոնցից առանձնապես աչքի է ընկնում առյուծասիրտ Հովասափը: Ժողովրդական այդ հերոսին հաջողվում է առեվանգված հայ աղջիկներին ազատել և կրկին իրենց ծնողներին վերադարձնել:

Դեպքերի ու դեմքերի այս ամբողջ պատկերաշարով Ս. Հայկունին ընթերցողի աչքերի առաջ վերականգնացնում է հայության քաղաքական ու տնտեսական անմխիթար վիճակը՝ սուլթանական թուրքիայում: Ահա թերեքամա թուրքերի ձեռքով ավերված խառաճանի ավերակ եկեղեցու նկարագիրը: Նրբամանի այդ հոյակերտ շինությունը մեկ ժայռի վրա էր կառուցված: Նրա խորանն իր ընդերքում ունեցել է 60 գաղտնի դարակներ, որոնք լուսավորվել են միայն մեկ լուսանցքից. «Ահա Ձեզ սքանչելի մի եկեղեցի, որի մեջ դեռ երեկ ըսվում էր աստվածապաշտ ժողովրդի ջերմեռանդ աղոթքը, իսկ այժմ նա քրդի ոչխարների հանգստության տեղի է. ահա Ձեզ մի այլ օջախ, ուր պահվում էր, գուցե, թարգմանչաց օրից գրված սքանչելի աստվածաշունչը. բայց այժմ չկա այդ օջախը, իսկ աստվածաշունչը քրդի ձեռքում գերի էր և փրկանքով միայն կարելի եղավ ազատել, բայց այժմ այդ էլ չկա»²⁵:

Իր սրտառու նկարագրություններն ավարտելու անկարող Ս. Հայկունին շարունակում է շրջագայել՝ իրեն ուղեկցող ընթերցողին

²¹ Ս. Հայկունի, Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, էջ 263:

²² Նույն տեղում, էջ 264:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 314:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 301:

զգուշացնելով. «Ամենուրեք մեզ պիտի պատահին ավեր գյուղեր և կամուրջներ, ավեր եկեղեցիներ ու վանքեր, ավեր գյուղաքաղաքներ ու բերդեր, արդ տես և ուշի ուշով դիտես այն հրապուրիչ հանգստարաններուն, որք դեռ կանգուն և անեղծ մնացած են. կարծես խոյացած են Գարա-Քիլիսի և Ալաշկերտի վերա, ուր կատարված անգթութիւնները կթվեն»²⁶: Սկսվում է ժողովրդական զանգվածների գաղթը դեպի Արևելեյան Հայաստան: «Հայերը թույլ տվին յուրյանց ամենասիրելի արտն ու ափը, պատվական աղբյուրներն ու լալով հեռացան»²⁷, — գրում է հայրենասեր ազգագրագետը սրտի խորունկ կսկիծով:

Պապենական տներից ու արտերից արմատախիլ եղած բազմաթիվ ծերունիներ, որոնք ֆիզիկական բնաջնջումից ու հոգևոր այլասերումից մազապուրծ խույս են տվել, «ամոթխած հարսեր, որք թեև մերկ և քաղցած են, որք թեև ուրախ և ժպտալից կերևին նորա համար, որ ռուսական հողը մտած են և յուրյանց պատիվը պահած: Սակայն քաղցը ստիպած է անսովոր մուրացկանութեան դիմել»²⁸:

Բարբարոսները խոշտանգել ու նահատակել էին հայերին, բնաջնջել ու ամայացրել հայրենի աշխարհը: Ամայացել էր հայրենի Բագրևանդը, հանգել էր հյուրասեր օջախների ծուխը, հուռթի դաշտերում այլևս չէին երևում գործունյա մշակները. չէին հնչում նրանց հորովելն ու գութանի երգը. ձմռան գիշերներին այլևս օդաներում չէին հավաքվում պատմելու համար հին-հին զրույցներ, չէր զրնգում հարսանյաց դհոլն ու զուռնան. «Դրախտանման այդ երկրում այլևս շունչ ու շշուկ չկար»: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ էր անհապաղ գրիչը ձեռքն առնել և մանրամասն նկարագրել նրանց անհետացող կենցաղն ու առօրյան, նրանց զբաղմունքն ու արհեստները, նրանց սովորությունները, այն ամենը, ինչ ժողովրդական էր, ինչ ժողովուրդն էր ստեղծել իր մեղավաջան եռանդով, դարերի ընթացքում հյուսելով դարձրել իր ինքնատիպ ու խայտաբղետ կյանքի հենքը:

Այդ բոլորն անհրաժեշտ էր հավաքել ոչ միայն իսպառ կորստից փրկելու համար, այլ հենց իրեն՝ ժողովրդին ցույց տալու իր ուժն ու կարողությունը: Ինքնագիտակցության կոշիկ ժողովրդական զանգվածներին իրենց իսկ արժեքների վերահանումով, և համայն աշխարհին ցույց տալ, որ հայը ևս տաղանդավոր ու ստեղծագործ մի ժողովուրդ է, որն ունեցել է իր հարուստ անցյալը, իսկ այժմ պարտավորված է ապրել տխուր ներկայով. բայց այդ ժողովուրդն արժանի է հարգանքի ու նրա դատը պետք է պաշտպանել:

Ս. Հայկունին հմուտ ու գործիմասց ազգագրագետի վարպետությամբ խուսափել է, վերացականությունից. նա ժողովրդական նյութի շարադրանքն ստեղծել է կոնկրետ պատմական դեմքերի ու դեպքերի փաստալից նկարագրություններով, որոնք իրենց ընդհանրացման կարողությամբ տիպական են և անմիջականորեն արտացոլում են տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունները:

Հասկանալի է, թե ինչու Ս. Հայկունին իր հետազոտությունն սկսում է ազգագրական մի միավորի նկարագրությունից՝ հայկական մեծ գերդաստանից, որն իր մեջ խտացնում է ժամանակի հասարակական հարաբերությունների գրեթե բոլոր բնորոշ կողմերը: Ահա Ալաշկերտի 65 հոգուց բաղկացած խլոյի գերդաստանը²⁹: խրոն, որպես այդ գերդաստանի նահապետը, պետք է յուրաքանչյուրին պարտականություններ հանձնարարի և առանձնահատուկ մոտեցումով հսկի նրանց կատարողականին: Նա պետք է շինի ու վերանորոգի երկրագործական գործիքները, վճարի կառավարական ծանր տուրքերը, գնի ու ծախի անասունները, պիտի հայթայթի տան պիտույքն ու հագուստեղենը: Դրամը դեռ իր այլասերող դերը չի կատարել: խլոյի փողի մասին գաղափար չունի, այլ միայն իր վաճառած կենդանիների փոխարեն ստացած գումարը դիտես: Սակայն, դժբախտաբար, միայն այդքանն ենք իմանում խլոյի մեծ գերդաստանի մասին, քանի որ այդ դրվածքն անավարտ է մնացել: Ս. Հայկունին մտադիր է եղել միջակ և աղքատ ընտանիքներին ևս նկարագրել, բայց ինչպես

²⁶ Ս. Հայկունի, Բագրևանդ շրաբաշխ դավառ, էջ 301:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 270:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ ԳԱՔ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 72:

ինքն է գրել՝ մեծն անգամ չի կարողացել ավարտել³⁰։

Հայ գյուղացու տնտեսության և նրա զբաղմունքի մասին ավելի մանրամասն պատկերացում են տալիս Ս. Հայկունու մի շարք այլ անտիպ գրվածքները³¹։

Ժողովրդական կենցաղին հետախույզ ազգագրագետն անդրադարձել է հայ գյուղացու անասնապահությանը։ Նա ամենայն մանրամասնությամբ քննության է առել մի շարք կարևոր հարցեր, թե ինչ նպատակով է հայ գյուղացին պահում այգ կենդանիները, ինչպես է խնամում նրանց, ինչպես է տեղի ունենում կովկիթի, սերահավաքի, յուղհանի, մածուն մերելու և այլ աշխատանքները։

Կենցաղագրական այս մանրությունները նկարագրելու ընթացքում անգամ, Ս. Հայկունին հանդես է գալիս որպես ժողովրդին ցավակից ազգագրագետ։ «Գյուղացու համար,—գրում է նա,—մի հավը մի կով կարծես, նա հավին մեծ կարևորություն կտա, իսկ ամեն մի հավ-կիթը մի հավ կարծես։ Այդպիսի հակիրճ ու բնութագրական արտահայտություններով Հայկունին ընդհանրացնում է այդ ժամանակաշրջանի հայ գյուղացու կյանքն ու տնտեսական պայմանները։

Այնուհետև, Ս. Հայկունին անդրադառնում է նաև գյուղացու տնից դուրս կատարված աշխատանքներին։ Այսպես, օրինակ, նրա դրվածքներից մեկը հայտնի է դառնում, որ այդ ժամանակաշրջանում հայ գյուղացին դեռևս իրավունք է ունեցել օգտվել համայնքի անտառի փայտից, հավաքել զանազան մրգեր ու վայրի մեղր, ձկնորսություն կատարել մոտակա գետերում և այդ ձևով լրացնել իր տնտեսության պետքերը։

Բագրևանդի հայ գյուղացու համար, սակայն, ամենակենսական պայմանը եղել է երկրագործությունը։ Ամբողջ տարվա ընթացքում երկրագործության հետ կապված ամենաբազմազան աշխատանքների հատուկ ու մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը Ս. Հայկունին տվել է իր «Գուլթան» ծավալուն մենագրության մեջ։ Իր այդ գրվածքի մասին հեղինակը նշել է հետևյալը. «Գրի է առնված Բագրևանդա իսկական բարբառով, մանրամասն նկարագրված է Բագրևանդա հայ ժողովրդյան երկրագործական կյանքը,

գոմշեղեններու պահպանումը, վար ու ցանքը, հունձն ու կալը, աղունը և բնաղունը և այլ ամեն սովորություններով»³²։

Բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող այդ աշխատությունը ցավոք անհետ կորել է՝ իր հետ տանելով երկրագործական աշխատանքների մանրամասն նկարագրությունը։

Ս. Հայկունու ազգագրական նյութերի մեջ նշանակալից արժեք են ներկայացնում ժողովրդական հավատալիքները։ Այդ նյութերի զգալի մասը հոր հրահանգներով և ղեկավարությամբ ամենայն խնամքով գրի է առել նրա դուստրը՝ Արուսյակը, որոնք և լրացրել են Ս. Հայկունու ծրագրած հարուստ ժողովածուն։

Հավատալիքային վերապրուկները մարդկության վաղնջական շրջանի երևակայության արգասիք լինելով, հաճախ իրենց մեջ խտացնում են անիմիստական մտածողության տարրեր։ Այսպես, օրինակ, հեթանոսական վիշապաքաղ Վահագնի պաշտամունքին աղբյուրվող մի հավատալիքում օձը դիտվում է որպես փոթորկի, պտուտահողմի, փոթորկալից ամպի անձնավորում։ «Հենց ինքը փոթորիկը թանձրացյալ ամպով» կաժակներով ու ոլորտմունքով մի շար ոգի է, որի նախատիպն է օձը»³³։ «Մանուկ Արեգյանի այս տեսակետն իր ապացուցումն է գտնում Արուսյակ Հայկունու գրի առած հետևյալ հավատալիքում, ըստ որի թերթ ամպ (անձրև) չգար, օձը ողջ-ողջ կվառեն, որ ամպ գա»³⁴։

Մարդկության վաղնջական շրջանի անիմիստական մտածողության արգասիք է նաև Արևին, Լուսնին և այլ երկնային մարմիններին մարդկային ծագում վերագրելը։

Ուշագրավ է նաև «Գելվենի» սնոտիապաշտական հավատալիքում. գիշերվա կեսին տնից մերկ դուրս եկած հարսի գայլ դառնալը, ապա կրկին մարդու կերպարանափոխվելը և կսւմ կենդանիներին բարեբախտ կամ չարագուշակ հատկանիշներ վերագրելը, հետևաբար և նրանց սիրաշահելն ու պաշտամունքի առարկա դարձնելը։ Այսպես, օրինակ, բվի կոնչոցը կամ գայլի ոռնոցը նկատվել է աղետարեք ու մահառիթմի նման

³² Տե՛ս Հուսեփի ազգատոհմ..., էջ 98, (հավելված)։

³³ Մ. Արեգյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 85։

³⁴ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 66։

³⁰ ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ, բաժին 5, վավ. 424։

³¹ Նույն տեղում, վավ. 58—60։

ըստ սնոտիապաշտական հետևյալ հավատալիքի՝ ավագ երկուշաբթի պատրաստված «օձ թթուն» ուտողն ամբողջ տարին զերծ է մնացել օձից խայթվելու վտանգից⁵⁵։

Եվ կամ նրան, ում կատաղած շունը կծել է՝ «40 օր վրանի տակ կպահեն, վերջին գիշերը թույլ չեն տար քնելու և կատաղած շան հանդես կկատարեն. դրհուլ զուռնա կածեն պար կխաղան»⁵⁶։

Հանդիսավոր այս ծիսակատարությունը մարդկային վաղնջական շրջանի մտածողության արգասիքն է եղել, երբ դեռևս բնության տարերային ուժերի դեմ պայքար մղելու անզոր մարդն ստիպված էր սիրաշահել իրեն կաշկանդող ուժերին։ Բնության անհասկանալի ու շար ուժերը մեկնաբանելու անկարող մարդու երեակայությունն է ստեղծել սատանան, հետևաբար և նրան սիրաշահելու և նույնիսկ խորամանկության միջոցները։ Ս. Հայկունին մեջ է բերում կորած իրը գտնելու համար արտասանված հետևյալ բանաձևը.

Սատանա՛, սատանա՛,
Պոչիդ տակը ինչ եմ կա.
Կեսը՝ քեզիկ, կեսը՝ ինձիկ⁵⁷։

Հեթանոսության հեռավոր վերհուշն ենք հանդիպում հետևյալ հավատալիքում, ըստ որի «գիշերը, եթե դռները բաց թողվին՝ շար ոգիք ներս կխուժեն, գոց պահելու է արշալույսին անմիջապես բանալու է, որ բարի լուսու աստուծոն իր բարիքները ներս լեցնեն»⁵⁸։

«Բարի լուսու աստվածը» ծնունդ առնելով հեթանոսական շրջանի արևի աստվածության պաշտամունքից իր առողջապահիկ բնույթով հարատևել է նաև քրիստոնեության շրջանում։ Նույն ձևով ծովային աստուծո պաշտամունքի վերապրուկն ենք հանդիպում մի այլ հավատալիքում, որտեղ ջրի մեջ ընկնող կարկուտի հատիկների փոխարեն պղպջակների գոյացումը վերագրված է ջրային ոգիներին. «այդ սատանաներն են, որ իրենց նիզակները դուրս կհանեն կմխեն դեպի կարկուտը»⁵⁹։

⁵⁵ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ. վավ. 3։

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ Նույն տեղում։

⁵⁸ Նույն տեղում։

⁵⁹ Նույն տեղում։

Տարերային ուժերի այսօրինակ ընկալումը, սակայն, ժամանակի ընթացքում իր տեղը զիջել է ավելի իրական էականերին։ Այսպես, եթե սնոտիապաշտական հավատալիքներից մեկում պատմվում է ձորերի, անբնակ ավերակների և ջրաղացների մեջ բնակվող սատանաների մասին, ապա այդ նույն հավատալիքի ավելի ուշ շրջանի տարբերակում սատանաներին փոխարինում են սարսափազդու արաբները։ Իրական հասարակական կյանքի և հատկապես արաբական արշավանքների հետ աղերսվող այդ հեռային էականերն արդեն դառնում են նախկին սատանաների իրական գործնական լուծումը։

Հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների ավելի ուշ շրջանի թաթարմոնղոլական արշավանքների հեռավոր արձագանքն ենք գտնում նաև մեծ պասի հետ կապված ակլատիզի հավատալիքում։ Յոթ փետուրից պատրաստված ակլատիզն երգիկից կախելու միջոցին արտասանվել է հետևյալ քառյակը.

Ահա ճժեր Ուռուճ բեկ,
Բացեց զըյուր թևեր,
Որն օր պասս ուտէ,
Կհանն զըյուր աչքեր⁶⁰։

Դաստիարակչական բնույթ ունեցող այս տողերը պահքը խախտողին սպառնացել են Ուռուճ բեկի սարսափազդու կերպարով։ Անշուշտ, ակլատիզի մասին այս հավատալիքն ավելի հին ծագում ունի, քան թաթարմոնղոլական հարստահարիչների ավարառությունը, սակայն հատկանշական է այն, որ ժողովրդական հավատալիքը սոցիալական գունազարդում է ստացել։

Սարգիս և Արուսյակ Հայկունիների գրի առած հավատալիքներում առանձնապես ուշագրավ է հայ ժողովրդի համար ողբերգական դարձած պանդխտության հետ կապվող հավատալիքը, ըստ որի հեռու երկրում պանդուխտ ունեցողը հագնում է իր զգեստները և դուրս գալիս փողոց, ոտքի տակ դնում դռան բանալին և վրան կանգնում։ Այդ վիճակում նա ականջ է դնում անցորդների պատահական խոսքերին, որոնց միջոցով էլ նա գուշակություններ է անում իր պանդուխտի վիճակի մասին։ Ինքնասփոփումի այս սրտա-

⁶⁰ Նույն տեղում։

ռուլ հավատալիքը նաև տարածված է Հասարակական տարրերի գաղափարներում:

Բացի այդ բոլորից, Ս. Հայկունու հավաքած սնոտիապաշտական հավատալիքների մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնք անմիջականորեն առնչվում են գյուղացու առօրյա աշխատանքին ու կենցաղին: Երկրագործական շարքի հավատալիքներից առանձնապես ուշագրավ է հեթանոսական շրջանի հողի և ջրի, ինչպես և արգասաբերության, բերքատվության հետ կապված հավատալիքը, ըստ որի սերմանողը պետք է սկսած օրեն մինչև վերջանալը սուրբ պիտի մնա, ցանքի առաջին օրը հագուստները պիտի վառված թուղրան վրա ոչիլները թափ տա, պիտի լողանա, ապա մի բուռ հող պիտի լեցնե մի ծոցը և մի բուռ ցորյան մյուս ծոցը, այդ հողը և ցորյանը պիտի մնա ծոցերը մինչև 10—20 օր, որ սերմանելու գործը վերջանա⁴¹:

Հավատալիքային այս նկարագրությունների հետ միասին Ս. Հայկունին մեջ է բերում նաև մի շարք ասացվածքներ, որոնք պարզ պատկերացում են տալիս, թե ժողովրդի մտայնությունը աստվածային պատվիրաններին մեղանչել է նկատվել «հացը գետին ձգելը» և կամ «գետին ընկած հացի վրա կոխելը»: Ահա թե ինչու իր ժամանակը խնայողաբար օգտագործող հայ աշխատավորը «մեղք» է համարել հաց ուտելուց հետո, երկար ժամանակ սեղանի շուրջ նստած մնալը⁴²: Բնորոշ է նաև ժողովրդի մեջ տարածված հետևյալ արտահայտությունը, թե «ցերեկը հեթաթ ասելը մեղք է. տան ալյուրը կպակսի»⁴³: Այստեղից էլ բարոյադաստիարակչական այն հետևությունը, որը թելադրում է ժամանակն ավելի արդյունավետ ձևով օգտագործել և հասարակության համար պիտանի աշխատանք կատարել:

Քրտնաջան վաստակի տեր հայ աշխատավորության համար խորթ է եղել պորտաբույծ, ուրիշի հաշվին ուռճացածների անաշխատ վարքագիծը: Ինչպես բնության, նույնպես և հասարակության շար ուժերի երևակայական արտացոլումն ենք գտնում «Շվոտ և Դովաթ» հավատալիքում, որը Ս. Հայկունին լույս է ընծայել 1895 թ. էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում:

⁴¹ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 3:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

Հեղինակը տալով այդ էակների ավանդական ծագումնաբանությունը, նշում է. «Շվոտները սերած են նոյն հապսի քամ որդի են, տապանում քամը որդի է ունենում և պղծում տապանի սրբությունը, երբ հրեշտակը բացում է դուռը հաշվով դուրս հանում մարդկանց. քամը չի հայտնում, որ մի նորածին էլ կա և հրեշտակը ասում է. եթե ուրիշ ոք կա չիք դառնա և նա աներևութանում է, մեծանում, ամուսնանում մարդկային սերունդների հետ, աներևութ զավակներ ունենում»⁴⁴: Այդ աներևութ շար էակները, «եբր տնից ներս խուժեն կսկսին սպառել մարդկային աշխատության արդյունքը և դովաթին լցած բարիքը: Դովաթ կայցելե իր բնակած տան ամեն մասերը շվոտի սպառածի տեղն անմիջապես կլրացնե: Դովաթները բարի ոգիներ են, որոնք իրենց գտնված տունը ամեն բարիքով կլեցնեն»⁴⁵:

Դարեր շարունակ հայ աշխատավորը, չհասկանալով բնության երևույթները, անձնավորել է նրան, աղբսսելով՝ սիրաշահել է նրա տարերային ուժերը, բայց և այնպես բնությունը նրա համար մնացել է անլուծելի մի առեղծված:

Բնության ու հասարակության շար ուժերի դեմ մարդու մղած պայքարի փոխաբերական պատկերումն է շվոտահանի արարողությունը, երբ այլևս անհնար է լինում հանդուրժել «շվոտների» ամենակույ գործունեությունը: Ըստ այդ հավատալիքի «փետրվարի վերջին դովաթը լրիվ ընկճված, տան բարիքն ավարի առնված, ստիպված են մարդիկ օգնության հասնիլ դովաթին. դուրս են արտաքսում Շվոտ՝ ի դուրս, մարտ՝ ի ներս ասելով»⁴⁶: Բնորոշ է այն, որ Շվոտի հանդիսավոր վտարումը կատարվում է չոր ոչխարենու և ակիշի օգնությամբ: Արգասաբերությունը, կյանքի կրակն ու հավերժությունը մարմնավորող այդ խորհրդանշների միջոցով ժողովուրդն արտահայտել է իր հաստատ հավատքը լավագույն ապագայի նկատմամբ. «Այդ հավատքը կարող էր ժողովրդին հույս ներշնչել, թե դովաթը հանկարծ կարող է մի շատ աղքատ մարդու տուն մտնել և միանգամից հարստացնել»⁴⁷:

⁴⁴ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 210:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 213:

⁴⁷ Նույն տեղում:

Այսպիսով, դիտելի է դառնում այն, որ «Շվոտ և դովաթ» հավատալիքային վերապրուկը ևս իր վերջնական լուծումն ստանում է իրական կյանքում՝ բնության ու հասարակության շար ուժերի դեմ մարդու մղած պայքարում:

Նույնանման մեկնաբանման է կարոտ նաև մեր ժողովրդի մեջ տարածված «Գրողի դգիր» հավատալիքային վերապրուկը: Մահառիթ երևույթները մարմնավորող ծերունի գրողին առաջնորդում է գյուղի գզիրը, որի ձեռքին սև և կանաչ ճիպոտներ կան: «Գրողի հրամանով, երբ գզիրը մեկուն սև ճիպոտով հարվածի՝ կմեռնի, կանաչով՝ կառողջանա»⁴⁸: Ինչպես հայտնի է պատմական անցյալից, հայ ժողովուրդը բազմիցս ենթարկվել է օտարերկրյա հարստահարիչների ավարառությանը: Ստիպողական հարկեր են հավաքել ոչ միայն օտար, այլև ազգային շահագործողները՝ ավատատերերն ու հոգևորականները: Հարկահավաքները միաժամանակ կատարել են գրողի դեր, նրանք գրանցել են հարկը չվճարողի անունը և հարկի փոխարեն բռնագրավել գյուղացու ունեցվածքը, նրա լծկանը և նույնիսկ հարազատներին:

Հարկահավաք-գրողներին, որպես կանոն, ուղեկցել է տվյալ գյուղի գզիրը: Պատմական այս իրողությունների գեղարվեստական արտացոլումն ենք գտնում նաև հայ ժողովրդական վեպում, երբ Կողբադինը Սասուն է զալիս քառասուն տարվա «խարջը» հավաքելու:

Քանոսուն անծին շուշմբ կուզիմ,
Քանոսուն անծին երինջ կուզիմ,
Քանոսուն ըղտաբեռ ոսկի կուզիմ,
Քանոսուն ազապ աղջիկ կուզիմ՝ երկանք
աղան,

Քանոսուն երկան կնիկ կուզիմ՝ ուղտ
բառնան⁴⁹:

Իրական կյանքի հասարակական հարաբերությունները ինքնաբերաբար վերագրվել են նաև ոչ իրական՝ երկնային կյանքին:

⁴⁸ Ժողովրդական հավատալիքներից մեկում նույնանման մահաբեր պաշտոն է կատարել նաև ժանտախտի համաճարակ տարածող «սուր քուղավոր Շնովորը» (ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 3):

⁴⁹ «Սասնա ծռեր», խմբագրեց Մ. Արեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1936, Ա, էջ 70:

Ժողովուրդն իր ապրած կյանքի պատկերով, երևակայության մեջ ծնունդ է տվել մարդկային կերպարանքով մահաբեր գրողների և նրանց առաջնորդող գրողի գզիրներին, որոնք իբր թե բռնությամբ կարող են մարդու հոգին վերցնել ու տանել անդրշիրիմյան աշխարհ:

Սարգիս և Արուսյակ Հայկունիների գրի առած հավատալիքներն ու նախապաշարումները ընդգրկում են մարդու անձնավորությունը՝ նրա ծննդից մինչև մահը, հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները ներառյալ: Այդ նյութերը նրանք տվել են ամենայն մանրամասնությամբ՝ հաճախ համեմատելով ու հակադրելով շրջակա տեղավայրերի հավատալիքային վերապրուկների հետ:

Ժողովրդական կենցաղում հավատալիքային վերապրուկները գաղափարական հիմք են ծառայել ժողովրդական սովորույթների համար: Ս. Հայկունին գրի է առել նաև հայ ժողովրդական կենցաղին յուրահատուկ սովորույթները: Այդ առումով առանձնապես ուշադրության է արժանի նրա «Սովորություն Ալաշկերտի հայ ժողովրդյան հարսանյաց» ուսումնասիրությունը, որը 1891 թվականից մինչև օրս անտիպ է մնացել⁵⁰: Գեղարվեստական բնույթի այդ գրվածքը, հարսանական սովորույթի շրջանակներից դուրս գալով, ընթերցողին համակողմանի պատկերացում է տալիս Ալաշկերտի հայության հասարակական-դասակարգային հարաբերությունների մասին: Թորո—Վարդիկ, Շողեր—Հովո զուգահեռների հետ կապված բոլոր դեպքերն ու դեմքերը սոցիալական երանգավորում ունեն:

Ս. Հայկունին վարպետությամբ ստեղծել է ժողովրդական մի հարազատ միջավայր, որտեղ տիպականորեն կյանք են առել ժողովրդի մարդիկ:

Ահա Մելիք Մուսոն իր մեծ գերդաստանով: «Նա ևս,—գրում է Ս. Հայկունին,—իր նախնայաց օրինակին հետևած էր: Նրա տնից հացը և հյուրասիրությունը պակաս չէր, ամեն անցորդին նորա տունը կհարցնեին, որպեսզի ջուր խմեն, հանգստանան և փորերին կշտացնեն ու գնան... աշխատասիրությունը կեռար այս տան մեջ, որմե դուրս կյանք չկար, ամեն կողմ ժրաջան մեղվի նման գործ և շարժում կտիրեր, կարծես թե

⁵⁰ ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 2:

սորա արտ ու մարգ, կալ ու մարադ, տուն ու գոմ երկրաշարժ ընկած կղխտեցներն⁶¹։

Մուտոյի կրտսեր որդու Թորոյի ամուսնութեան պարագան բացահայտում է դեպքերի ընթացքն ու կերպարների հոգեբանությունը։ Թորոն սիրում է սղքատ Շողերին։ Հայրը դեմ է դրան։ Նա ուղում է որդուն ամուսնացնել, բայց ոչ Շողերի հետ, որովհետև նա աղոմշու, մատկու երես տեսած չէ, իմալ պտի կառավարե մեր ծովի պես մալ⁶²։

Մուտոն դարերով սրբագործված սովորության պահպանն է։ Ամուսնութեան վերաբերյալ նա ունի իր հատուկ տեսակետը. «նրա համար մահ է,—գրում է հեղինակը,— երբ լսեր, թե դուրսը կիստին, թե Մուտոյի տղան Մկոյի աղջկան սիրած է, այն ես իրմե վատ վիճակ ունեցող ընտանիքի աղջկան»⁶³։ Այդ մասին նրա ունեցած մտորումները խտանում են «Մուգիբ աղքատի խաթուն, ուզի դուլվաթվորի կատուն» առած-ասացվածքի մեջ։

Շողերը՝ աղքատ ընտանիքի այդ աղջիկը, նկատելով իր չունեոր ծագումը, բարի խորհուրդ է տալիս ասելով. «Թորո՛, խըտ ընծի ի՞նչ բան ունիս, չէ՞ դուն Մելիք Մուտոյի տղեն իս, ես Մկոյի աղջիկն իմ, մեր մեջ սարեր կան»⁶⁴։

Շողոն, իր վերջին հանդիպման հրաժեշտի պահին, իր սիրելի Թորոյին երջանիկ կյանք է մաղթում ոես Սաքոյի աղջկա՝ Վարդիկի հետ, ասելով. «Ձեզի համար դիւաք (բարեմաղթություն) կենիմ, օր շատ էղպալ (հաջողություն) ունենաք, մեկ բարձի ծերանաք, քիչ դատիք, շատ ուտիք»⁶⁵։ Ազբստ, բայց խելացի Շողոյի քիչ դատելու և շատ ուտելու մասին նրա այս ակնարկն ինքնին մի բողոք է ուղղված ժամանակի դասակարգային անհավասար կարգերին, որոնք սիրո ազնիվ ու վսեմ զգացումի փոխարեն անգամ գնում են փողի և ունեցվածքի սառը հաշիվը։

Շողոյի կերպարը տրամաբանական կատարելության է հասնում, երբ նա ամուսին է ընտրում ոես Սաքոյի տան մշակ՝ աղ-

քատ, բայց աշխատասիրությամբ ու ճարպելությունով աչքի ընկած Հովոյին։ «Հըմենքըս լե մեկ ինք,—ասում է Շողոն իր մտորումներն ընդհանրացնելով,—մարդ քրջերու մեջլե էղնի էլման մարդ ա... Հովոյի սիրտն է ընծի պետք, թող ընտոր շորեր հագար լե կտրտուկ էղնի. էն հերք ա, օր էն ընծի կսիրեսս լե ընտոր»։

Ս. Հայկունին ուշի-ուշով ուսումնասիրելով ժողովրդի վարքն ու բարքը, ակնառես է դարձել հայ գեղջկուհու տխուր ու անմխիթար կացությանը։ Հայ կնոջ ստրկական վիճակն ու նրա անլուսաշող կյանքի պայմանները խորապես հուզել են կենցաղագրին, և նա դառնացած գրչով թղթին է հանձնել իր տեսածն ու զգացածը, մերթ որպես հնավորին հաց տանելու ճանապարհին Թորոյի ու Շողոյի անխոս զրույց, որը փոխադարձորեն ընկալվել է որպես սիրո խոստովանություն, մերթ որպես Վարդիկի աղջիկտեսի արարողություն, որը հարսնացու աղջկա մեկ բաժակ ջուր մատուցելուց այն կողմ չի անցել, բայց որոշել է նրա ամբողջ ապագան։ Ապրելով իրավական այսպիսի պայմաններում, հայ կինը զուրկ է եղել ազատությունից և ինքնուրույնությունից։ Ահա թե ինչու Ս. Հայկունին ամենայն մանրամասնությամբ վերաբերելով Թորոյի և Վարդիկի հարսանեկան հանդեսի նկարաշարքը՝ զանազան խաղերն ու զվարճալիքները, պարերն ու շուրջպարերը, միաժամանակ տխրաթախիծ տողեր է հատկացրել իրենց շնորհքը ցուցադրելու դուրս եկած ամոթխած կանանց ու աղջիկների խելահեղ մյցությունը. «Այս մրցումը,—նշել է նա,— առավել իզական սեռին մեջ արմատացած է. նա երկար օրեր, շաբաթներ, ամիսներ առանձին և ամեն հարաբերութենե զուրկ, խեղդված լինելով տան հեղձամաղձուկ մըթնոլորտին մեջ, այժմ ուրեմն կըզնի անցյալեն վրեժ լուծելու»⁶⁶։ Կաշկանդված կյանքի այդ անուրախ մթնոլորտից է հառնում Շողոյի հասուն ու գիտակից կերպարը։ Նա իր միտումնայնությամբ հանդերձ ընդհանրացնում է հայ գեղջկուհու բողոքի ու վրեժի արտահայտությունը։ Ս. Հայկունու կարծիքով հայ կնոջ վիճակը, սակայն, չի փոխել նաև ամուսնությունը որպես նրա կյանքում կա-

⁶¹ ԳԱԲ. Ս. Հայկունու Ֆոնդ. վավ. 2, էջ 2—3։

⁶² Նույն տեղում, էջ 5։

⁶³ ԳԱԲ. Ս. Հայկունու Ֆոնդ, վավ. 2, էջ 26։

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 27։

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 128։

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 147։

տարված միակ նշանակալից իրադարձություն: Հեղինակը մեկ առ մեկ նկարագրելով հարսանիքի հետ կապված սովորույթային ու հավատալիքային ավանդություններն իրենց ընդունված ձևերով (խնամիական հարաբերությունների մեջ պահանջվող անհրաժեշտ հյուրընկալությունը, նրանց համար պատրաստված ուտելիքների տեսակները, խրախճանքի ընթացքում տեղի ունեցած թատերական ներկայացումներն ու խաղ-պարերը, երաժշտությունը, զգեստներն ու զարդերը) միաժամանակ որոնել ու գտել է նաև հարսանիքի հետ կապված կորած սովորությունների հետքերն ու մնացորդները, որոնք այնքան անհրաժեշտ են անցյալի սովորույթային երևույթները ուսումնասիրելիս: Այսպես, օրինակ, այդ դրվածքում հանդիպում ենք աղջիկ գնելու վաղնջական սովորույթի հետագա վերապրուկները, որոնք իրենց դրսևորումն են գտնում աղջկա ու տղայի ծնողների միջև կնքված դալանի (զլխագին) գործարքում: Իր աղջկա գեղեցկությունը բարձր գնահատող ռես Սաքոյի կարծիքով «Մեղր որ ըլի, ճանճերը Բաղդատու կգան», ուստի և փեսացուի հարուստ հայրը պարտավոր է նշված դալանը վճարել: Նա իր պահանջողի գիրքը հիմնավորում է «Ուղտապանի հետ բարեկամ եղողը, դուռը բարձր պիտի շինե՞ս ժողովրդական խորիմաստ արտահայտությամբ: Դրամական այդ գործարքն ավարտվում է նրանով, որ բացի դալանից աղջկա մայրը ևս առանձին նվեր է ստանում որպես «կաթնագին»: Նվեր պահանջելու իրավունք ունեն նաև աղջկա հայրն ու գերդաստանի մյուս անդամները: Ամուսնական հարաբերություններում հանդիպող այդ սովորության արմատները պատմական հին ծագում ունեն: Ինչպես հայտնի է, դեռևս հնագույն ժամանակներում առևանգման հետ զուգընթաց, հարսի գնումը ևս գոյություն է ունեցել, անշուշտ, իր տարբեր նշանակությամբ: Պրոֆ. Խաչիկ Սամուելյանն անդրադառնալով այդ հարցին, նշում է. «Այն (իմա՝ զլխագինը—Վ. Ս.) ծառայել է իբրև փրկանք, որ վճարվել է տղայի կողմից աղջկա տերերին, որպեսզի մի կողմից՝ ծածկվի այն վնասը, որ կրում էին հարսի ծնողները, զրկվելով աշխատավոր ձեռքերից և մյուս կողմից՝ հատուցանվի աղջիկ փախցնելիս վերջինիս ծնող-

ներին ու ազգականներին հասցրած տոհմային վիրավորանքը»:

Աղջիկ գնելու սովորության հետագա տատանակներն ենք հանդիպում նաև (տվյալ դեպքում՝ Վարդիկի) «եքես բացեքի», «ծոց մտնելու», «ծաղիկ տեսնելու», «բերան բացելու» և ավանդական այլ ծիսակատարությունների ժամանակ, որոնց ընթացքում փեսայի (Թորոյի) հարազատները փող կամ ընծաներ են պարգևել նորահարսին: Այդ բոլոր ստացվածքը դառնում է հարսի սեփականությունը որպես նրա սեփական մարմնի կամ արյան գինը:

Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Հայկունին ազգագրական նյութն ուսումնասիրել է ամենայն մանրամասնությամբ, նկատի ունենալով տվյալ վայրի ու ժամանակի պայմանները:

Ս. Հայկունին, գիտակցելով իր կատարած գործի կարևորությունը, «Սովորությունն Ալաշկերտի հայ ժողովրդական հարսանյաց» գրվածքի Ա մասն ավարտել է հետևյալ համաստ խոսքերով. «Ահա Ձեզ մի պարզ ամուսնություն, զոր տեսանք և Ձեզ ներկայացավ յուր ամեն ձևերով, սովորությամբ: Այս գյուղական կյանքի ամուսնության մի ճշգրիտ պատկերն է...: Արդ, հայ ընթերցող, մի քիչ ևս հառաչ գնանք տեսնե՞ք, թե Հայաստանի տարօրինակ կյանքը, որ ընդմիշտ փոփոխության ենթակա է, ինչ վիճակ պիտի տնօրինե այս երջանիկ ամուսնին»⁵⁷:

Ս. Հայկունին, ինչպես ինքն էր ծրագրել, կարողացավ վերարտադրել «հայ ժողովրդական երկու կարգի հասարակության (հարուստ ու աղքատ) հարսանյաց սովորություններու ճշգրիտ պատկերը»: Բայց նա չհասցրեց տալ այդ գրվածքի երկրորդ մասը, որը նախորդի տրամաբանական շարունակությունն էր լինելու: Այդտեղ հեղինակը պատմելու էր, «թե հարստահարությունն ինչ աստիճանի վերա խոնարհեցուց զիրենք (իմա՝ նորապսակ երկու տարբեր զույգերին)»⁵⁸: Հասարակական-քաղաքական այդ կարևորագույն հարցերի մանրակրկիտ շարադրանքը նրան ավելի ուշ հաջողվեց տալ «Նյութեր ժամա-

⁵⁷ Խ. Սամուելյան, Հայ սովորության իրավունքը, Թիֆլիս, 1919, էջ 69: :

⁵⁸ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 2, հավելված:

⁵⁹ Նույն աեղում:

նակակից հայերի սովորության իրավունքի կամ ազգային իրավաբանական սովորությունների՝ Բագրևանդա հայերի մեջ» ծավալուն գրվածքում⁶⁰։

Հիշյալ աշխատությունը Ս. Հայկունին շարադրել է ուղեցույց ունենալով Գր. Խալաթյանցի «Հայ ազգադրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների ծրագիրը»⁶¹։ Մեկ առ մեկ պատասխանելով այդ ծրագրի յուրաքանչյուր հարցին, Ս. Հայկունին ստեղծել է ժողովրդական կյանքի, սովորության և իրավունքի հետ կապված ամենարազմազան ոլորտների մասին մի ճշգրիտ հանրագիտարան։ Դժբախտաբար, մինչև օրս այդ մեծարժեք աշխատությունը մնացել է անտիպ և ըստ արժանվույն չուսումնասիրված։ Այդ շնորհակալ գործը ազգագրագետների ու իրավագետների մասնագիտական հայեցողությանը թողնելով, մենք կաշխատենք տալ նրա միայն ընդհանուր բնութագիրը։

Ս. Հայկունին հիմք ընդունելով Գր. Խալաթյանցի ծրագիրը՝ միաժամանակ իր անհատական մոտեցումն է ցուցաբերել մի շարք հարցերի նկատմամբ։ Այսպես, օրինակ, եթե Գր. Խալաթյանցի հարցադրման մեջ մուրացկանությունն ու թափառականությունը դիտվել է որպես հետևանք ծուլության, անաշխատունակության, կուրության կամ ծերության, ապա ժողովրդի կյանքով ապրող ազգագրագետն այդ բոլորի հիմքերի հիմքը համարում է հասարակական հարաբերությունները և այդ մասին գրում է. «Երկրի մեջ գործարան, գործ չկա, հարստահարության երեսն երկրագործն օրավուր կզրկվի յուր սնասուններին ու վար ու ցանքեն, մշակության համար ոչ գործ կա ոչ դրամ։ Նորա ցորյանը չվաճառվիր... հանկարծ տեսար մի զրպարտության ենթարկվեցավ պիտի հատուցանե 100, 500 կամ 1000 զ., որ ազատվի և կամ քուրդ բեկի մոտ մրիբա դարձավ և պարտքի տակ ընկավ բեկը նորա որդիքն իրեն կծառայեցնեն»⁶²։

Ս. Հայկունին անդրադառնում է նաև սուլթանական կառավարության սահմանած ծանր տուրքերին, որոնք «տարվե տարի դիզված են և գյուղացիներն անկարող

են հատուցանել։ Շատ անգամ բռնավոր պահանջատերերը գրավ կառնեն պարտավորի կինն ու երեխաները, որ գնա հավաքի ու բերի պարտքը հատուցանեն»⁶³։

Բացի այդ բոլորից «Քրգեր թագավոր Համիդի անվան տակ զինված լինելով այլևս ոչ թե գաղտնի կկողոպտեն զհայս, այլ՝ աներկյուղ հայտնի, վասնզի գիտե, որ դատ ու դատաստան չկա, կառավարության յաշտոնյաները չեն կարող պատժել, պիտի պատժե համիդի գլխավորը, այն ևս անտես կառնեն»⁶⁴։

Հեղինակը համոզված է, որ «Ամեն դժբախտություն կպատահի գյուղացու կյանքում՝ հանկարծակի դեպք, կողոպուտ, զրպարտություն, գողություն կարող է զինքը մուրացկան դարձնել»⁶⁵։ Եվ, որպես եզրակացություն իր ասածների, նա մեջ է բերում դարավոր կենսափոխակերպության հաստատված մի շարք խորիմաստ բանաձևեր, որոնցից ամենասեղմը ժողովրդի բերանում ամենապերճախոս ձևով է արտահայտվում. «Մալ ու դուլվաթ կդատիմ նեղ ավուր հապով»⁶⁶։

Ս. Հայկունու այս ուսումնասիրությունը, հակառակ իր սովորութային ու իրավաբանական բնույթին, ընթերցողի կողմից ընկալվում է որպես ժողովրդի կյանքն ու նրա վիճակը, «ներա նեղ օրը» վերարտադրող մի երկ, այլ կերպ ասած այնտեղ իրենց արտացոլումն են գտել ժամանակի հասարակական հարաբերություններն իրենց բաղկացուցիչ մասերով։

Հեղինակը, ըմբռնելով հասարակական հարաբերությունների բազմազան ու բարդ ինստիտուտները, իր աշխատության առաջին իսկ էջում ընդհանուր գծերով բնութագրում է երկրի քաղաքական կացութիւնը, որը և դառնում է նրա ուսումնասիրության առանցքը։ Անդրադառնալով սուլթանական Թուրքիայի արյունոտ քաղաքականությանը՝ Ս. Հայկունին առանձնապես կանգ է առնում կառավարության ձեռքին գործիք դարձած քուրդ բեկերի ու շեյխերի բարբարոսություններին, որոնք հետագայում վեր են ածվել զանգվածային կոտորածների։ Ահա

⁶⁰ Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, (այսուհետև՝ ՊԹ), Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 1։

⁶¹ Լույս է տեսել Մոսկվայում, 1887 թվականին։

⁶² ՊԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 1, էջ 487։

⁶³ Նույն տեղում։

⁶⁴ Նույն տեղում։

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 498։

⁶⁶ Նույն տեղում։

թե ինչ է գրում այդ մասին. «Վերջին սարսափելի կոտորածները ժողովրդյան հավատքը բողոքովին վերացուցին թագավորի վրայն, այլևս մարդասպան ու թշնամի կճանաչեն զայն, ոչ միայն թագավորի վրա պակասած է ժողովրդյան հավատքը, այլ աստուծո վրա, եթե աստված լիներ, կըսեն, պիտի չի լսե՞ր այնչափ անմեղ զոհերու աղիողորմ հեծկտուքը, որ ժայռերուն անգամ կաղեփե՞ր»⁸⁷:

Աշխատավոր զանգվածների և հատկապես քրիստոնյաների նկատմամբ երկրի պեռական-քաղաքական մարմինների թշնամական ու անմարդկային դիրքորոշումը բնութագրելուց հետո, Ս. Հայկունին բացահայտում է այդ ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունները պայմանավորող օրենսդիր զսպանակները, ինքը, չնայած մասնագիտությամբ իրավաբան չէր, բայց որպես ժողովրդի կարեկից անձնավորություն, զգալով, որ այդ խիստ կարևոր ասպարեզը մինչ այդ երբեք չի շոշափված, ստանձնում է այդ դժվարին պարտականությունը և և թափանցում է իրավագիտության բնագավառն, անշուշտ, այնքանով, ինչքանով որ այն առնչվում է ժողովրդական իրավունքին ու սովորություններին:

Ս. Հայկունին սկսում է նկարագրել գյուղական համայնքը, որն ունի «իր վարչությունը՝ մեծլիսը, այն իր գյուղի հատուկ գործերը կկարգադրե: Գյուղական ժողովը գումարվում է բաց երկնքի տակ, ծառի կամ եկեղեցվո հովանու տակ, դեղի մի շուրջ, յուրաքանչյուր տնից մի ազդեցիկ անձ իրավունք ունի մասնակցելու այդ ժողովներին, կանայք ղրկված են այդ իրավունքից, նրանք միայն, որպես բողոքավոր կարող են ներկայանալ, այն էլ, եթե որևէ պաշտպան չունեն: Գյուղական ժողով է գումարվում այն ժամանակ, երբ գյուղի օգտին վերաբերյալ մի խնդիր կա՝ կմասնակցին ժողովի, եթե կամուրջ մը պիտի շինվի, առու հանվի, սայլի ճանապարհ պիտի հարթվի, նախորդ, հորթարած և այլն վարձվի, ջրբաժան և ուսուցիչ վարձելու, իրենց գյուղին մի այլ գյուղի հետ ունեցած արոտի կամ ջրի վեճի առթիվ, ինչպես նաև գյուղին պատահելիք ապագա վտանգի առաջն առնելու համար»⁸⁸:

Պաշտոնական դատավարությունը վերլուծելուց առաջ, կենցաղագիր ազգագրագետը մանրամասն նկարագրում է ժողովրդական սովորությալին ըմբռնումները՝ չարի և բարու, ճշմարտի ու կեղծի վերաբերյալ: Այդ բոլորը բնութագրելու համար հեղինակը հաճախ դիմում է զանազան ժողովրդական զրույցների ու սնոտիապաշտական հավատալիքների: Ահա մի զրույց, որտեղ չարի գաղափարն անմիջականորեն աղերսվում է դիցաբանական վիշապների մտացածին էությունը, ըստ այդ զրույցի այն մեղքը, որ չի խոստովանվում «վիշապ կեղնի, մարդու ջանը կընկնի, կկրծնա: Հետևաբար և Ս. Հայկունին մեջ է բերում հանցանքը խոստովանեցնելու մի շարք ընդունված միջոցներ, որոնց լավագույն գրավականը երգումն է: Երգումը, ժողովրդի ասելով, երկսայրի սուր է, օղորդ էղնի, սուտ էղնի՝ կկտրե», ուստի մեղավորին ստիպում են երգվել սրբությունների վրա, այն կարող է լինել ծնողների արև, հանգուցյալի գերեզման և կամ թոնրից դուրս բերված «թաժա հաց»: Մայրահեղ դեպքում հանցավորը մի բուռ հող կամ մոխիր է վերցնում ասելով. «Աստված իմ յուզեն (բույնը) քանդի, եթե ես խաբար ունիմ: Պատմականորեն ավելի ուշ շրջանի, բունի հավատուրացության դեպքերի հետ է կապվում հետևյալը. «Երբ գետնի վրա երկու գիծ կգծեն—արի մեկից մեկին ընցիր»,—կասեն, հանցավորի արտասանած «էսպես հավատեսս փոխվիմ, եթե խապար ունիմ» խոսքն ինքնին մեծ նշանակություն ունի, որպես վկայություն իր անմեղության:

Ուշագրավ է այն, որ տգիտության մեջ խարխափող ժողովուրդը զանազան հիվանդությունները գիտում է իրար հատուցում իր մեղքերի և ըստ այդմ էլ հազար ու մի սնոտիապաշտական ու հավատալիքային միջոցներով աշխատում է հաղթել ի վերուստ սահմանված այդ պատուհասներին: Սակայն բացարձակ տգիտության ու կյանքի ծանր պայմաններում ապրող հայ ժողովրդին հատուկ է եղել բարոյական բարձր ու ազնիվ հատկություններ, որոնց համար որպես չափանիշ է ծառայել մարդասիրությունը: Մարդուն պայծառ հայացքով նայելու վսեմ հատկությունն սքանչելի կերպով բանաձևվում է ժողովրդա-

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 31:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 251:

կան հնաեւյալ ասույթի մեջ. «Մենք օգնենք, աստված թող պատժէ»: Բայց արդյոք հասարակական կյանքի պայմանները հնարավորութիւն տալիս էին հայ աշխատավոր դուրս գալու, որպէսզի նա հանդես բերեր իր հոգու ազնւոթիւնը: Սովորապէս կյանքի իրողութիւն հեղինակը հարկ է համարում տալ Ալաշկերտի արդարադատութիւնը դեկավարող «Բարձրագիւր» մարմինների ստոր գործակերպը: «Ալաշկերտի ժողովրդայն մեծավոր իշխանութիւնն է գայմագամը, որ սերութիւն կողմէ կարգված է», — գրում է նա և ավելացնում, որ տեղի դատական սիստեմի միակ շարժիչ ուժը կաշառքն է. «քանի որ կաշառքը ամենակարող դեր կկատարէ»⁶⁹:

«Եթե 1890-ական թվականների կոտորածներից առաջ, թրքական կառավարութիւնը իր օրենքի խստութիւնն այնքան չէր կիրառում հայ ժողովրդի նկատմամբ և դատավորն ի պատիվ հանցավորի ազգականին կամ մեծին կներեր, կամ կաշառք առնելով և կամ առնելու հույսով, ներելի հանցավորներու կարգը կդասեր: Իսկ այժմ անմեղ հայն հանցավոր է, նորա քրիստոնյա լինելը, նորա համար մահացու մեղք է. նա իր կլած զրկանքներու համար ոչ մի տեղ կարող չէ բողոքել, եթե բողոքը մահմեդականի դէմ է, զրպարտողի պատժույն կենթարկւի, եթե համիդի կողմէ ձեռնարկ քրդերու դէմ է, որպէս թաղավորին հայհոյողի, վասնզի թաղավորի անուն կրող զինվորի դիմագրել, թաղավորին դիմագրել՝ մեկ հաշիվ է»⁷⁰:

Այնուհետև Ս. Հայկունին քայլ առ քայլ նկարագրում է դատի երկարապատում ընթացքը, թե ինչպէս երկու կողմերը դատարան են հրավիրվում առանց ծանուցագրի: Այդ նպատակով առաջված զապթիկն, հույսունի պատշաճ հյուրընկալութիւն գտնել. «Թե ձին գարի և առվույտ պիտի ուտե, և թե ինք իր փորը կշտացնե, վերջը գրպանը ևս մի բան պիտի դնեն»⁷¹:

Նկարագրված է նաև, թե ինչպիսի դաժան ու անմարդկային ձևով, ռոսոխն ու վկաները միասին կբերե դատարան. սպառնալիքով իր առաջ կծգե, որպէս իշու կարավան, բռնի խարազանի հարավածներու ներքե հառաջ

կբռնե, այնպէս որ ամբաստանողը կզղջար արած գանգատի համար. նույնպէս վկաներն՝ իրենց վկայութեան համար»⁷²:

Նույնիսկ հիվանդին անկողնից կհանեն. որպէսզի մի կամ երկու արծաթ մեծիթ կաշառք առնելով թույլ տան միառժամանակ, իսկ եթե վկաններն մին կամ ամբաստանյալը տունը չեն և կամ նույնիսկ ամբաստանողը, ոստիկանն ամեն տեսակ սպառնալիք և շարշարանք կհեղու տնեցոց դիմին. խարազանի հարվածներ կտա կսպահանք. «Այլ ևս չեմ կարող գալ, ուր ես լինի գտեք, ինձ պիտի հանձնեք, եթե՝ ոչ, իմ օրականը մի քառորդ ոսկի է կնստիմ տունը կսպասեմ մինչև զա»⁷³: Այսպիսի վերաբերմունքն, անշուշտ, հիմք է տալիս տնեցիներին մեկը մյուսի ականջին փսփսալ. «օսկոր մը թալ բերանը, թող երթա». պանիր, յուղ կամ հավ, մի քանի դուրուշ տալով հանապարհ են դնում, ապա թե ոչ կգնան և ավելի մեղադրանքներ կբարդե նրա վրա: Կաշառք տալը ընդունված սովորութիւն է, այն անտեսողի մասին ասում են.

«Էրմենի վերմեղ տոքուդի,

Եր թոփուզի՝ վերըր օթուզի»⁷⁴:

Հաճախ էլ այսպիսի երևույթները տեղի են տալիս ավելի տխուր դեպքերի, կաշառքից զրկված ոստիկանն անմեղ մարդկանց հերյուրում է, թե նա մի քուրդ է սպանել, որի ազգականները վկա են: «Այդ ժամանակ արդեն պետք է մեծ կաշառք տալ, ազատվելու համար, — գրում է ազգագրագետը, — շատ ու շատ հայեր խուսափելով երևակայական հերյուրանքներից, խույս տված են ռուսական հողը»⁷⁵:

Այսպիսի պարզ ու փաստացի դեպքերի նկարագրութեամբ հեղինակն ընթերցողին ինքնըստինքյան բերում հասցնում է համապատասխան եզրակացութեան:

Ս. Հայկունու ուշադրութիւնից չեն վրիպում նաև քաղաքացիական իրավունքի վերաբերյալ հարցերը: Նա իր աշխատութեան այդ բաժնում հատուկ քննութեան է առնում ալաշկերտցիների ընտանեկան հարաբերութիւնները, նրանց ազգակցական

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 45:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 46:

⁷¹ Հայր շի տա տասը, կուտե թակը, կտա երեք տասնյակը (տե՛ս ՊԹ. Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 1, էջ 48):

⁷² Նույն տեղում, էջ 52:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 3:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 39:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 3:

ու խնամիական կապերը, միաժամանակ տալով յուրաքանչյուրի անվանումն ու իմաստը: Հայկական գերդաստանի արյունակցական և ոչ արյունակցական ազգակցային կապերը մեկնաբանելիս՝ հեղինակը հիմք է ընդունել ժողովրդի ավանդական ընկալումները: Ահա թե ինչու այդ գրվածքում, շարադրանքի հետ միասին, մեծ տեղ է հատկացված նաև ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրի նմուշներին՝ առածներին, ասացվածքներին ու ավանդական զրույցներին: Դիտելի է այն, որ հայ նահապետական գերդաստանի գոյությունը պայմանավորող հիմնական նախադրյալները եղել են.

ա) Գերդաստանի անդամների արենակցական միավորումը.

բ) Նրանց տնտեսական վիճակի բարվոքումը.

գ) Պատվի և բարոյականի ընկալումը:

Գերդաստանի մեջ արյունակցական հանգամանքը մեծ դեր է կատարել. «Եթե արենակիցներն իրար թշնամի ևս լինին, իրար կպաշտպանեն օտարի դեմ»⁷⁶: Այդ մասին են վկայում «արնես էդնի, դուշման էդնի, դանակն իր կոթ չտաշե» խորիմաստ արտահայտությունները:

Գերդաստանի նահապետը մեծ հարգանք է վայելել, նա, այլ կերպ ասած, տան թագավորն է եղել. նրա արածն արած է, ասածն անմիջապես պետք է կատարվի, ահա թե ինչու տան ջոշը մեռնելուց հետո «նոր մեծ կընտրեն, նախորդի ավանդած կտակը իրագործելու՝ արտերը պահելու, գոմեշները, գութանը պահպանելու, որպեսզի տան հյուրը չպակսի, օտարի առաջ ամոթով չմնան, թունդրա ծուխը չմարի...»⁷⁷: Այդտեղ պատեհ առիթով հեղինակը քննության է առնում նաև գերդաստանի յուրաքանչյուր անդամի պարտականությունն ու իրավունքները:

Անուհետև Ս. Հայկունին մի առանձին բաժին է հատկացնում հասարակության բարոյական հարցերի մեկնաբանմանը: «Քրեական իրավունք» գլխում հեղինակը ժողովրդական սովորույթի հիման վրա քննության է առնում այդ երևույթները: Նա անդրադառնալով հանցանքի տարատեսակներին

րին թվարկում է ներելի և աններելի հանցանքներ, այսպես, օրինակ, գյուղացու հալնոցեն հավ կամ վարունդ թոցները, անասուններն ուրիշի արոտավայրում արածեցները համագյուղացիների կողմից դիտվել է որպես միամիտ ու ներելի հանցանքներ և ընդհակառակը՝ «ժողովուրդը կզզվի այն հանցանքին, ուստից բարոյական չարիք հառաջ կգա, վատ օրինակ կդառնա հասարակության համար»⁷⁸: Հետևաբար, «դատու, ինատու կատարված» հանցանքների համար ժողովուրդը վրեժ է պահանջել, ասելով. «Թույլ տուր հավուր դատաստանի յուր պատիժը կրե»⁷⁹ կամ «էն ընձի ասեղ խթա, ես ընդոր մախաթ պտի խթիմ» խոսքերը բորբոքված կրքերի ազդեցության տակ գործնական բնույթ ստանալով, մարդուն հասցրել են մինչև արյան գնի պահանջը: Մեր ժողովրդի կենցաղում արինքադին է ծառայել կովը, ձին և այլ ընտանի կենդանիները, ինչպես նաև հակառակորդ գերդաստանից մի աղջիկ առանց դալանի հարս վերցնելը: Այս վերջինը, սակայն, եթե քիչ տարածում է ունեցել հայերի մեջ, ապա խիստ ընդհանրացած են եղել հետևյալ երևույթները. «Սպառնողը,—գրում է Ս. Հայկունին,—միջնորդների հետ կգա, սպանվածի տունը, կրքի թուր և պատանքի կտոր, օջախի վրա կնստի որպես սուրբ տեղ, կասի. «Ձեր օջախն իմ թալի, կուզեք ազատ էնի, կուզեք սպանեցեք»⁸⁰: Ըստ որի տուժած կողմը համաձայնում է մեղապարտին ներել՝ պայմանով, որ նա գնա սպանվածի գերեզմանի շուրջը «չորքոտանու պես թաթելով յոթ անգամ շրջի և մեռնողի մեղքը իր վիզն առնի»⁸¹: Անշուշտ, այս բոլորից հետո էլ՝ շատերը խուսափում են նրանցից. «Ընդրա թթխմոր արնոտ է» ասելով, նրա տանը հաց անգամ չեն ուտեր»⁸²:

Հեղինակի վկայությամբ «Ալաշկերտի, Մանազկերտի, Բուլանլիա քրդախառն գյուղերի ունևոր բնակիչները քրդերու նման քաջալերել են արյան վրիժառությունը՝ «Թույլ մի տաք սպանյալի արյունը հերկրե

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 435:

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 441:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 444:

⁸² Նույն տեղում:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 259:

⁷⁷ Նույն տեղում:

հերկինս բողոքեա՝ ասելով, մանավանդ, երբ սպանողն իրենց համակրելի չէ: Այնինչ աշխատավոր ժողովուրդն ընդհանրապես խաղաղության և հաշտության կողմն է, նա ամեն հնար կդնե արյունահանը կասեցնելու՝ կրկնելով ընդունված խրատականը. «նա արավ, դու մի աներ, ետ կաց, քու թթխմոր արյունով մի շաղախեր...»⁸³:

Այնուհետև, Ս. Հայկունին անցնում է կենցաղի այլ կողմերի նկարագրությանը. «Ուրբան հաճախ են պատահում անձնասպանության դեպքեր,—գրում է նա,—անձնասպանություններ կատարվում են՝ սիրահարության, անպատվության, վնասի և հանկարծ մահվան գուլժ լսելու պատճառով»⁸⁴: Հաճախ էլ կատարված ինքնասպանությունները հնչել են որպես բողոք տիրող հասարակական-բարոյական կաշկանդիչ սկզբունքներին: Այդ մասին է վկայում այն հարսի ինքնասպանությունը, որն իր ծնողների կամքով ընտրված ամուսնուն սիրելու անկարող լինելու պատճառով է՝ իր հարսնության շորերը հագած ու զարդերը կապած, ցուրը գցած է⁸⁵: Նման արարքը, անշուշտ, հասարակության կողմից դիտվել է որպես աննեղելի մի սրբապղծություն, հետևաբար և նրան թաղել են առանց քահանայի, գերեզմանից հեռու, ասելով, թե «նորա հողին սատանան առավ, չթողեց, որ աստված զուր տված հոգին առներ, սատանայի բաժին էր»⁸⁶:

Դեպքերի ու դեմքերի այս սրտառուչ նկարաշարքում ինքնին ակնբախ է դառնում ազգագրագետ հեղինակի վերաբերմունքը: Նա մարդասեր խղճահարության է նկարագրում իր ժամանակի հասարակական տիրող մտայնությունը զոհ դարձած այդ դժբախտների եղբրական վախճանը:

Ս. Հայկունին գեղարվեստորեն պատկերելով կյանքի մռայլ կողմերը, միաժամանակ հասարակագետի հմտությամբ թափանցել է տվյալ երևույթի հասարակական արմատների խորխորատները և հանգել անհրաժեշտ եզրակացությունների: Ահա, ողբերգական մի սիրավեպ, որի դասակարգային ակունք-

ները հեղինակը կարողացել է ճշմարտացի կերպով բացահայտել՝ տալով իր ժամանակաշրջանի իշխող գաղափարախոսության էությունը, ըստ որի մարդուն գնահատելու անմարդկային չափանիշ է դառնում նրա ունեցվածքն ու հարստությունը: Այսպիսին է այդ դեպքը. մի հարուստ խաստուրցու աղջիկ սիրում է իրենց ծառային, շուտով լույս աշխարհ է գալու այդ գաղտնի սիրո պտուղը: Ծառան, չնայած իր աղքատ վիճակին, ուզում է ամուսնանալ թեկուզ մեծ դալանի գնով, սակայն աղքատ ծնողները և հատկապես նրա եղբայրները համաձայն չեն, քանի որ տղան ստորին ծագում ունեւր: Մի օր նրանք իբր գոմում ժաժիկի հոր են փորում և աղքատ գլխին բաժնով այնքան հարվածներ են հասցնում, որ նրան սպանում ու գցում են հորը, իսկ գարնանը դիակը տանում ու նետում են գետը: Այդ դեպքին ականատես հովիվը հայտնում է կառավարությանը, բայց ոճրագործները կաշառք տալով, ազատվում են դատաստանից:

Ս. Հայկունին շարադրելով այս և նման իրական դեպքերը, միաժամանակ անուղղակիորեն իր բողոքի խոսքն է ուղղում ոչ միայն հարուստ մեծատոհմներին, այլև իր ժամանակաշրջանի իշխող «արդարադատությանը», որն ի վիճակի է տրորել մարդկային արժանիքները, ոչնչացնել մարդուն բարոյապես, ապա՝ ֆիզիկապես և իր գործած ոճիրը «մաքրել» դրամի կեղտոտ գործարքով:

Բարոյականության ու խղճի հետ կապված և միաժամանակ օրենքի ուժ ստացած անօրինությունները նկարագրելուց հետո, Ս. Հայկունին անցնում է ժամանակի իշխող հասարակական - դասակարգային հարաբերությունների վերլուծմանը, որոնցով և պայմանավորված էր ժողովրդի տնտեսական ու հոգևոր գոյավիճակը:

Թուրքիայում, ինչպես և նրա տիրապետության տակ գտնվող հայկական գավառներում դեռևս հարատևում էին ճորտատիրական կարգերը: Կարգեր, որոնք դեռևս արդարացնում էին վաշխառություն իր տարատեսակներով: Ս. Հայկունու մեջբերած հակիրճ, բայց դիպուկ օրինակները հստակ պատկերացում են տալիս այդ բոլորի մասին. «Ղարաքիլիսայի բնակիչները,—գրում է հեղինակը,—այսօր ցույց կտան երկու

⁸³ Նույն տեղում, էջ 445:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 448:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 449:

վաճառական, որը տասնվեց տարի առաջ երեք արծաթով գործի սկսած են, ձվով և հավով առևտրի սկսած են և այսօր հազարներու տեր դարձած են⁸⁷։ Եվ որպես հետևանք առևտրավաշխառական հարաբերությունների բուռն վերելքի, Ս. Հայկունին իր բերած օրինակին հակադրում է մի այլ պատկեր. «Յուլյց կտան նաև այն անձը, որ երեք արծաթի պատճառով յուր կալվածը գրավ դնելով այսօր մերկ փողոցները կպտտի»⁸⁸։ Կոնկրետ պատկերների այս հակադրությունն ինքնին գաղափար է տալիս դասակարգային պայքարի մասին։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ մեկի դժբախտությունը մյուսի համար երջանկություն էր, փեկի ունեզրկումը, մյուսի՝ ուռճացում. ահա թե ինչպես է նկարագրում հեղինակն այդ գայլային հոշոտումը. «Ընտ օրինաց,— գրում է նա,— տոկոսը կընդունվի 9 տոկոս՝ տարին, սակայն ոչ ուշադրություն դարձնող կա, և ոչ պատիժ՝ ընդդեմ օրինաց վաշխառություն անողին, որով ժողովուրդը 24—36, մինչև 90 տոկոս կտա»⁸⁹։

Այդ ժամանակաշրջանում բացի դրամից փոխառությունների ու գրավի առարկա է դարձել նաև գյուղացու արտոն ու խրճիթը, ձիթհանն ու գոմը. ընտանի կենդանիներն ու գութանը, մինչև անգամ մարդն ու նրա աշխատունակությունը։ Մուրհակով նախատեսվածը ժամանակին չհատուցելու դեպքում գյուղացու ոչ միայն ունեցվածքը փոխանցվում էր վաշխառու կալվածատիրոջը, այլև ունեզրկված գյուղացին պարտավոր էր որպես աշխատուժե վերջինին մարաբան դառնալ և նրա համար կատարել հարկադրական աշխատանք։

Նշվածի իրական փաստացի նկարագրականն է տալիս Ս. Հայկունին, պատմելով հետևյալը. «Ի հաստիս Մխոյի Պետոն ստացավ Ալի փաշային 15 ոսկի և 15 սոմար ցորյան, որ կիսրար ցորեն սերմանի, նույն տարին ցանքն անհաջող անցավ, ցորենի գինը ևս բարձրացավ 50 դրուշի։ Ալի փաշան յուր տված սերմի արժեքն հաշվեց 750 դր. 15 ոսկին ևս 1500 դր.։ Ընդամենը 2250 դր-ի գումարին վերա ևս տոկոս եկավ 30 տոկոս, որ կանե 675 դր. սա ևս վերան բարդելով 2925 դր-ի փոխարեն գրավեց Ալի փաշան

Պետոյի եղները։ Սակայն Պետոն չէր կարող նույն տարին անոթի մնալ, ստիպված կրկին փոխ ցորեն ուզեց, խոստացավ կալի միջոցին յուրաքանչյուր սոմարին վճարել 60 դր.։ Ալի փաշան տվեց 20 սոմար ցորյան և երեք արտերն ևս գրավ առավ։ Նույն տարին հունձքը առատ էր. Պետոն 100 սոմարեն ավելի ցորյան չէր ծախեր, մինչև անգամ հոժար էր 20 դր-ի և ավելի պակաս գնով ծախել, սակայն չծախվեցավ, որով Ալին գրավեց նաև նորա արտերն ևս։ Այժմ Պետոն բոլորովին դարձավ մարաբա, այլևս յուր տանը համար չէր աշխատեր, այլ արտերն՝ Ալիին, անասունները՝ Ալիին։ Ալիին ևս պիտի տար սերմը։ Պետոն վարեր, անասունն էր ուսհեր, նորա առվույտը և խոտը հնձեր, այլ և այլ ծառայություններ մատուցաներ Ալիին, ինքը միմիայն մնացած ցորենի կեսը իրեն պիտի վերցներ...։ Եվ այսպես ամեն ինչ փաշայինն է. Պետոն աշխատում է, փաշան արդյունքից իր սերմը կհանե և մնացածը՝ կկիսե, կմնա աննշան մի բան, նաև կառավարությանը պահրա պիտի տալ՝ յոթից մեկը»⁹⁰։

Հասարակական այս անմարդկային հարաբերություններից միակ հնարավոր ելքը փախուստն էր դեպի ոռոսական սահմանը, դեպի Արևելյան Հայաստան։ Այդ քայլին էին դիմում շատ-շատերը։ Նրանցից է, իր ընտանիքի գոյության համար երկու տարի նույն վաշխառուից ցորեն պարտք վերցրած Խաչոն, որը ճկարողացավ տալ, փախավ Ռուսաստան և գաղտնի յուր երեխայք, եղբայրներն ու կանայք բերել տվեց այնտեղ»⁹¹։

Ազգագրագետն իր ուսումնասիրության մեջ անսպառ համբերությամբ գրի է առել այս բոլոր դեպքերն ու անցուդարձերը։ Սովթանական բռնակալության պայմաններում հայ ժողովրդի կրած անպատմելի տառապանքները, քաղաքական, տնտեսական ու բարոյական կյանքի բոլոր դառնությունները, որոնցով և պայմանավորված էր արևմտահայերի զանգվածային կոտորածն ու արտագաղթը որպես պատմական երևույթ։

Թե ինչպիսի՞ն էր գաղթած հայության վիճակը, այդ հարցի պատասխանը ևս մենք գտնում ենք Ս. Հայկունու մոտ։ Քանի որ ժողովրդի ցավերով մորմոքվող ազգա-

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 400։

⁸⁸ Նույն տեղում։

⁸⁹ Նույն տեղում։

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 407—408։

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 409։

դրադեպի կյանքի այդ շրջանը ևս կապվում է իր ժողովրդի աստանդական ճակատագրին: Պարսկաստանում և այլուր երկար թափառումներից հետո Ս. Հայկունին էջմիածնի հատուկ կոնգրակով աշխատանքի էր անցել Լճակուից յոթ ժամ հեռու գտնվող ս. Թադևոս Առաքյալի վանքում: Նա «Արարատի» խմբադրուկյանը դրած իր թղթակցությունում խորին ակնածանքով է նկարագրում անցյալի ճարտարապետական այդ հուշակերտ կոթողը, որը բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Վանա կողմից միշտ գաղթականներ կզան տեղս այնպիսի վիճակի մեջ, որ վանքը ստիպյալ պիտի օգնե, այնպիսի տեսարանի մեջ, որ տեսնողին սարսուռ կաղգե, մեկ քանի ընտանիքի պաշտպաններ մեռած, երեխայք մնացած են երեսի վերա, մեկ քանի հիվանդ ոչ այս, ոչ այն կողմ կարող են գնալ»⁹²:

Այդ դժբախտները կոտորածից խույս տալով՝ ճանապարհին թափանցում էին ավազակների կողմից, ձմռան սառնամանիքի ու սովի ճիրաններում գալարվելով մերկանդամ, բոկոտն հազիվ ապաստան էին գտնում վանքում: Ամեն օր արեւածագին վանքի դռան մոտ կարելի էր տեսնել 30—40 երեխայք և աղքատներ, արեւակի դեմ փռված՝ սնկուտալով, նույնչափ կանայք և հարսուներ»⁹³: Ս. Հայկունին նկարագրելով անօգնական այրիների շվարած վիճակը, նշում է, որ «այստեղ հայ գյուղեր չկան, որ մի տեղ պատսպարան գտնեն, մուրան ու ապրին: Վանքն ևս անկարող, բայց միևնույն ժամանակ ինչ որ կարող է անել, ձեռք չէ թողած, զի այս կղզիացած վայրն ըստ կարելիության փրկիչ դարձավ գաղթականաց»⁹⁴:

1890-ական թվականներին, երբ Ս. Հայկունին արդեն էջմիածնում էր և մասնակցում էր Սովետոց հանձնաժողովի աշխատանքներին՝ ապաստան, սննդամթերք ու հագուստ էր բաժանում գաղթականներին, հնարավորություն է ունենում մոտիկից շփվել նրանց հետ և ըստ հնարավորին վերարտադրել նրանց վարքն ու բարքը: Գաղթականներից հավաքված տեղագրական ու կենցաղային այդ հարուստ ու բազմապիսի

տվյալներն ազգագրագետի վարպետ գրչի տակ շունչ ու կենդանություն են ստացել: Այդ է պատճառը, որ ինչպես «Արարատի» տարբեր համարներում, նույնպես և առանձին գրքուկներով լույս տեսած Ս. Հայկունու այդ կարգի գրվածքներն ունեն ոչ միայն ազգագրական ու սովորութային, այլև գեղարվեստական արժեք:

Ս. Հայկունին Արևելյան Հայաստանում ևս խորամուխ է լինում ժողովրդի առօրյա հոգսերին ու սպասելիքներին: Հասկանալի է, թե ինչու զառամյալ ծերունին, չնայած իր կյանքի դժվարին ու ծանր պայմաններին, հետախուզական շրջագայություններ է կատարում դեպի Թալին ու Ղումզլու, դեպի Մաստարա և այլուր:

Ժողովրդի կյանքին հետամուտ ազգագրագետն այստեղ ևս տեսնում է կարիք ու թշվառություն, արցունք ու տառապանք: Ահա թե ինչու նա իր անտիպ գրվածքներից մեկում, Թալինի տեղագրությունը շարադրելուց հետո, անցնում է ժողովրդի տնտեսական վիճակի նկարագրությանը: «Ինչպես շատ տեղեր,—գրում է նա,—այստեղ ևս թափալությունը սուր բնավորություն ստացած է: Գյուղերու մեջ ով որ հարուստ է կամ շատ հարուստ ազգականներ ունի, նա ամեն միջոց չխնայել անգթաբար ճնշել խեղճին»⁹⁵, և մասնավորելով իր ասածը նշում է. «Այստեղ ևս Բադալ անունով մեկը վաշխառությամբ հառաջացած է, թուրքերն ու հայերը հարստահարելով կարևոր դիրք մը ստացած է: Նա ունի չորս թե հինգ եղբայր, մեկին շինած է գլավա, մեկին՝ հանձնած է իր ապառիկները հավաքելը, մեկին ևս հանձնած է իր դրամները տոկոսով տալը: Գուր մի զարմանաք, ես ասացի եղբորը շինած է գլավա. այն ևս տգետ իր անունը ստորագրել չգիտցող եղբորը: Բառի ճշտությամբ հասկացեք՝ դրամը ամեն ինչ կանե»⁹⁶:

Ս. Հայկունին նկարագրում է հարկահավաքության անմարդկային ու դաժան եղանակները, որոնք կազմակերպել են Բադալն ու նրա եղբայրները: Սակայն ցավալին այն է, որ նրա «թախըմը» եզակի չէ. գյուղում գոյություն ունեն նաև Գորոյի թախըմ, Ներսոյի թախըմ, Ելումնոյի և այլ թախըմներ,

⁹² «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 588:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 70:

⁹⁶ Նույն տեղում:

որոնք «գյուղի մեջ բռնավոր են և կճնշեն հայ ու թուրք ժողովրդին»⁹⁷։

Հարստահարող դասակարգի դիմանկարն ամբողջացնելու համար Ս. Հայկունին նաև ներկայացնում է տեղի ծխական քահանային։ «Սնահավատ ու նախապաշարյալ, կարդալ գրելի հեռու, նրա շորերու վրա ես կըսեմ հարյուր կտոր կա, դու կրկինը հասկացիր. հազած օրից չէ լվացված, նրա 7—8 տարեկան որդին միայն մկրտության ժամանակ շուր տեսած է, ոչիլը թիվ ու հաշիվ չունի այս տան մեջ։ Տերտերս նաև վաշխառու է, թե հայ գյուղացիք և թե շրջակա գյուղերեն թուրք և քուրդ պարտավոր են տերտերոջ»⁹⁸։

Ս. Հայկունուն լրջորեն մտահոգել է ոչ միայն հայ, այլև այլազգի աշխատավոր գյուղացիների ճնշված ու ստրկացած վիճակը. ահա թե ինչու նա ելք ու միջոց է որոնել ժողովրդի վիճակը բարվոքելու համար։ Սկզբնական շրջանում նրան թվում էր, եթե մի զարգացած ու անձնվեր ուսուցիչ հանձն առնի գյուղ գնալ և լուսավորություն տարածել, հնարավոր կլինի պայքարել հասարակական չարիքի դեմ, ապա հետագայում, հասարակական կյանքի նոր պայմաններում Ս. Հայկունին հանգում է քաղաքական պայքարի ձևին։

Ս. Հայկունին ինչպես տրապիզոնյան, նույնպես և Ալաշկերտի շարքի իր ազգագրական, իրավական ու սովորույթային բնույթի դրվածքներով նպատակ է ունեցել ըստ ամենայնի ընդգրկել հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու հոգևոր կյանքը։

Նրա ուշադրությունից չի վրիպել կյանքի և ոչ մի բնագավառ՝ ժողովրդի կենցաղն ու սովորույթները, արհեստներն ու զբաղմունքը, ինքնատիպ տարազներն ու դարձերը, նրանց օգտագործած իրերն ու առար-

կաները, երգերն ու խաղերը, խոսվածքն ու բարբառը. ազգագրական ամեն մի մանրուք, որը Ս. Հայկունու գրչի տակ դարձել է որակ՝ ընթերցողի հրեակայություն մեջ վերականգնողական ելույթ տեղավայրն իր բնորոշ ուրվանկարով։

Ամենուրեք շրջագայելով, նա ոչ միայն սոսկ նկարագրողի դերում է եղել, այլև, լինելով իր ժամանակի առաջավոր մտածողներից, կարողացել է որսալ իր դարաշրջանի համար բնորոշն ու էականը։

Եթե Հայկունու համար ակնհայտ է, որ 19-րդ դարի 2-րդ կեսին Արևմտյան Հայաստանում աշխատավորությունը կեղեքվում էր գլխավորապես օտար հարստահարիչների կողմից և որ այնտեղ հարցերի հարցը մնում էր հայությունը ֆիզիկական բնաջնջումից ու հոգևոր այլասերումից փրկելը, ապա Արևելյան Հայաստանում մեր ազգագրագետին զարմացրել ու զայրացրել է հայի շահագործումը հայի կողմից։ Նա իր ազգագրական բնույթի գրվածքներում նկարագրել է ոչ միայն ավատատերերի, զոռքաների, վաշխառուների կերպարներ, այլև անտեսելով իր նկատմամբ էջմիածնի ցուցաբերած «հովանավորությունը», պատկերել է նաև քահանա-վաշխառուների մի շարք տիպական դիմանկարներ։ Այդ է պատճառը, որ Ս. Հայկունու ազգագրական նյութերը, նկարագրություններն ու վերլուծումներն ունեն հասարակական, գիտական և ճանաչողական խոշոր արժեք։

Ս. Հայկունու գրելաձևը պարզ է ու սրտառույ։ Հետևելով Գ. Սրվանձությանցի օրինակին, նա ժողովրդական կարգի նյութերը շարադրել է կիսադեղարվեստական եղանակով, այն է՝ իրական կյանքի դեպքերի ու դեմքերի ճշմարտապատում ու գեղարվեստական վերարտադրությամբ։

ԲԱՆԱՀԱՎԱՔ-ԲԱՆԱԳԵՏԸ

Հայ ժողովրդի կենցաղը, նրա նիստ ու կացն ու սովորությունները մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելուց բացի, Ս. Հայկունուն հուզել ու մտահոգել է նաև նրա հոգևոր գանձերը հավաքելու և անվթար պահպանելու հարցը։

Այդ կարևոր խնդրի կենսագործմանն է նվիրաբերել նա իր գիտակցական կյանքը, առանց նյութական որևէ ակնկալության՝ հայրենասիրությունից ու ժողովրդասիրությունից մղված. «Մեր ազգը, որ յուր ավերակաց ներքև ունի անհաշիվ գրական բեկորներ,—գրում է նա,—մեր ժողովուրդը, որ օգտակար ավանդություններով լի գանձարան մի է, միայն թե մայրենի հողի այդ

⁹⁷ Նույն տեղում։

⁹⁸ Նույն տեղում։